

Cinsiyetli ve Çelişkili Bir Katagori Olarak Ücretsiz Aile İşçiliğinin Türkiye'deki Seyri¹

Zeynep Evrim ERGÜN²
ORCID: 0009-0006-1992-7684

Demet ÖZMEN YILMAZ³
ORCID: 0000-0003-3291-1071

DOI: 10.54752/ct.1569674

Öz: Bu çalışmada, öncelikle, “ücretsiz aile işçiliği” bir kavram olarak ele alınmış sonrasında TÜİK verilerinden yararlanarak ücretsiz aile işçiliğinin tarihsel seyri ortaya konmuş, ilgili literatürden alınan destek ile Türkiye’de neden bu kadar çok kadının ücretsiz aile işçisi olduğu sorusuna yanıt aranmıştır. Ücretsiz aile işçileri tarımda yoğunlaşmakta, tarım istihdamı azaldıkça toplam istihdamdaki ücretsiz aile işçisi oranı da azalmaktadır. Öte yandan tarım-dışı sektörlerdeki ücretsiz aile işçisi varlığı görünür olmaktadır. Kadınlar ise ücretsiz aile işçiliği ile en çok yüz yüze kalan kesim olmayı sürdürmektedir. Türkiye’de kadınlar arasında ücretsiz aile işçiliğinin yüksek seyretmesinin hem ekonomik hem toplumsal nedenleri vardır ve bu nedenler birbirine geçmiş durumdadır. Aile emeğine dayalı küçük işletmelerde kadınlar çoğunlukla ücretsiz aile işçisidir. Ataerkil aile yapısı, kadının mülksüzlüğü, toplumsal ve kurumsal

¹ Bu makale, “Tarımda Ücretsiz Aile İşçisi Kadınlar: Sürmeli Köyü Örneği” isimli yüksek lisans tezinin ilgili bölümlerinden türetilmiş olmakla birlikte ikinci yazar ve aynı zamanda tez danışmanı Doç. Dr. Demet Özmen Yılmaz’ın katkıları ile ücretsiz aile işçiliğine ilişkin incelemenin tarım özelinden çıkarılarak kadın emeği ve istihdamı çerçevesinde genişletilip yeniden yazılmış halidir.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kadın ve Aile Araştırmaları Anabilim Dalı- ze.ergun@gmail.com

³ Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, demetozy@omu.edu.tr

ERGÜN, Z. E., ÖZMEN YILMAZ, D., (2024) “Cinsiyetli ve Çelişkili Bir Katagori Olarak Ücretsiz Aile İşçiliğinin Türkiye'deki Seyri”, Çalışma ve Toplum, C.4, S.1585-1626

Makale Geliş Tarihi:04.06.2024 - Makale Kabul Tarihi: 05.09.2024

düzeyde gerçek bir çalışan olarak görülmemesi aksine aile işine katılmanın kadın kimliğinin bir parçası olarak doğallaştırılması bu statünün devamlılığını sağlamaktadır. Sonuç olarak ücretsiz aile işçiliği, aile işletmesinde çalışmakla ilgili bir durumdur ve küçük aile işletmeleri var oldukça ücretsiz aile işçiliği var olmaya devam edecektir. Bu sebeple ücretsiz aile işçilerinin çalışmadan doğan haklarını alabilmeleri ve bireysel sosyal güvenceye kavuşabilmeleri için yasal düzenlemeye ihtiyaç vardır.

Anahtar kelimeler: Ücretsiz aile işçiliği, ücretsiz aile işçileri, ataerki, kadın emeği ve istihdamı

A Gendered and Contradictory Category of Unpaid Family Labor and Its Course In Turkey

Abstract: This study first discusses 'unpaid family labor' as a concept, then presents the historical course of unpaid family workers in Turkey using TurkStat data, and drawing on relevant literature seeks to answer why so many women are unpaid family workers. The majority of unpaid family workers are in agriculture sector, and as agricultural employment declines, the proportion of unpaid family workers in total employment also decreases. At the same time, the presence of unpaid family workers in non-agricultural sectors becomes more visible. But, women continue to be the group most frequently faced with unpaid family labor. There are economic and social reasons for the high level of unpaid family workers among women in Turkey. These reasons are intertwined. In small businesses based on family labor, women are mostly unpaid family workers. The patriarchal family structure, women's lack of property, and women not being accepted as employees at the social and institutional level, as their participation in family work naturalized as part of their identity, all contribute to the persistence of this status. Consequently, unpaid family labor is a condition associated with working in family businesses, and as long as small family businesses exist, unpaid family labor will continue to exist. Therefore, there is a need for legal regulation to ensure that unpaid family workers can receive their rights arising from work and have individual social security.

Key words: Unpaid family labor, unpaid family workers, patriarchy, women's labor and employment

Giriş

Çalışma olgusu, günümüz toplumlarında ücretli çalışma ile ilişkilendirilmiş olsa da çalışmanın temelde üç halinden söz edilebilir: karşılıksız ev içi emek, gönüllü

çalışma, iktisadi faaliyet ya da istihdam (Marshall, 1999:110). “Karşılıksız ev içi emek” ve “gönüllü çalışma” ücretsiz çalışma dâhilinde değerlendirilirken, “istihdam” ise ücretli çalışma ile ilişkilidir. İstisnai olarak “ücretsiz aile işçileri”, yaptıkları iş karşılığı ücret almamalarına rağmen istihdamda kabul edilmektedir.

“Aile işçisi” terimi, 1900’lerden itibaren çeşitli batılı ülkelerin istatistiklerinde yer almaya başlamıştır (Wobbe ve Renard, 2017). 1938’de Milletler Cemiyeti İstatistik Uzmanları Komitesi⁴, “aile reisine mesleğinde yardımcı olan aile üyeleri⁵” olarak “aile işçilerini” gelir getirici istihdam (gainfully employed) içinde tanımlamıştır. 1947’de düzenlenen 6. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Kongresinde (ICLS), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), kişiler için dört istihdam durumu tanımlamış ve işgücü istatistiklerinin bu kategorileri içermesini önermiştir: “özel ya da kamu işverenleri için çalışanlar”, “işverenler”, “çalışanı olmaksızın kendi hesabına çalışanlar” ve “ücretsiz aile işçileri⁶”. 1948’de ise Birleşmiş Milletler Nüfus Komisyonu, ILO’nun belirlediği dört kategorinin nüfus sayımlarında kullanılmasını tavsiye etmiştir (ILO, 2013: 8). Böylece, “ücretsiz aile işçiliği” ve beraberindeki kategoriler zaman içinde kapsamlarında ve terim adlarında değişiklikler meydana gelmekle birlikte uluslararası istihdam statüsü kategorileri haline gelmiştir.

Türkiye’de ise 1950 yılında yapılan nüfus sayımı ile ilk defa çalışma şekli bilgisi toplanmış ve “aile reisinin işinde ücretsiz” çalışma, “kendi hesabına evinde”, “kendi hesabına dışarıda”, “müesseselerde veya başkasının yanında” çalışma ile birlikte istatistiklerde yer almıştır (İGM,1961a). Kategori ilk defa 1970 yılında yapılan nüfus sayımında (DİE, 1977) “ücretsiz aile işçisi” olarak kullanılmış ve bu kullanım yerleşerek günümüze kadar devam ede gelmiştir.

Ücretsiz aile işçileri kadın, erkek ya da çocuk olabilmekle birlikte tüm dünyada ücretsiz aile işçiliği ile en çok kadınlar yüz yüze kalmaktadır. Dünya genelinde ücretsiz aile işçilerinin %63’ü kadındır (ILO, 2023a). Türkiye’de ise bu oran %68,1’e çıkmaktadır. Ücretsiz aile işçiliği, tarım dışı sektörlerde de var olmakla birlikte en fazla tarımda yaygındır. Tarımda çalışan kadınların %75,28’i, erkeklerin %17,85’i ücretsiz aile işçisi statüsündedir (TÜİK, 2024a). Rakamların da gösterdiği gibi ücretsiz aile işçiliği cinsiyetli bir istihdam kategorisidir.

Ücretsiz aile işçiliğinin cinsiyetli bir kategori olmasının nedenlerini ataerki ile kapitalizmin karşılıklı ilişkisinde bulmak mümkündür. Modern kapitalizm ile birlikte ev ve işyeri ayrımı keskinleşirken aile üretim birimi olma özelliğini önemli ölçüde yitirmiştir (Crompton, 2006: 2). Bu süreç, kadın ve erkek arasında yeni bir iş bölümünü de beraberinde getirmiştir. Erkekler meta üretim süreçlerinin sorumluluğunu alırken kadınlara ev ve aile ile ilgili faaliyetlerin sorumluluğu yüklenmiş, kadınlar meta üretim alanından tamamen dışlanmasalar da buradaki

⁴ Committee of Statistical Experts of the League of Nations

⁵ Members of families aiding the head of their families in his occupation

⁶ Unpaid family workers

varlıkları geçici kabul edilmiştir (Benston, 1969). Cinsiyete dayalı yeni kapitalist iş bölümünün oluşmasında aile kurumu önemli bir rol üstlenmiştir. Aile yüceltilirken kadınların ev-içinde yaptığı işler sevgi bağı ile açıklanarak ücretlendirilmemiştir (Federici, 2022: 25-26). Kapitalizme özgü ataerkil aile ideolojisinde erkeklerin (eve ekmek getiren) hane reisliği, kadınlarınsa (bakım veren) ev kadınlığı rolü meşrulaştırılmıştır (Turhanoğlu, 2012: 188). Kadınların, aile tüketimine yönelik, kullanım değeri için ürettikleri ürünler piyasada ücretlendirilmedikleri için değersizleştirilmiştir (Ecevit, 2000: 119). Kapitalizm önceleri ücretli iş alanına kadın ve çocukları yoğun olarak çekmişse de erkeklerin örgütlü itirazları sonucu - erkeklere tüm aileyi geçindirecek kadar ücret ödenmesine dayanan- "aile ücreti" ideali zamanla kurumsallaşmış ve ücretli işte çalışan kadınların erkeklerden düşük ücret almasına dayanak olmuştur (Hartmann, 2012: 181-185). Ne var ki, Delphy (2012: 89-113)'nin gösterdiği gibi kapitalizmde sadece piyasada karşılığı olmayan işler ücretsiz değildir. Ailenin üretim birimi olduğu meta üretilen işlerde de kadınlar ücretsiz çalışmaya devam etmektedir. Kapitalizmde, i) sanayi üretim tarzı ve ii) aile üretim tarzı olmak üzere iki üretim tarzı tanımlayan Delphy'nin analizinde ücretsiz aile işçileri, aile üretim tarzında ve ataerkil sömürü altında çalışmaktadır.

Ücretsiz aile işçiliği, ataerki ile kapitalizmin uyumlaşmasının bir örneği kabul edilebilir. Bir yandan ataerkil aile ideolojisi vasıtasıyla kadın ve çocuk emeği, hane reisi kabul edilen erkeğin tahakkümüne terk edilir öte yandan kadın ve çocukların emeği değersizleştirilerek üretilen ucuz mal ve hizmetler piyasa içinde dolaşıma sokulur. Piyasaya sürülen mal veya hizmet için sadece erkeğe ücret ödenirken ücretsiz aile işçilerinin aile gelirinden pay aldığı varsayılır. Bu hususta yasal hiçbir düzenleme yapılmayarak devlet, kadın ve çocuk emeği sömürüsüne göz yummakta ve ataerkil aile ideolojisi ile mevcut durum doğallaştırılmaktadır.

Ücretsiz aile işçiliği, uzun süredir verisi toplanan bir istihdam kategorisi olmasına karşın emek yazınında ihmal edilmiş bir konudur (ASPB, 2014: 19). Konu, cinsiyetli yapısı sebebiyle genellikle kadının görünmeyen emeği kapsamında ya da tarımdaki çokluğu sebebiyle tarımda kadın emeği, kırsalda kadın tartışmalarında ele alınmaktadır. Kadın istihdamına yönelik araştırmalar öncelikle kadının ücretli ve yevmiyeli çalışma statüsüne yönelmekte, istihdam durumunu gösteren bir kategori olmasına karşın ücretsiz aile işçiliği kadın istihdamı çerçevesinde kendine yer bulamamaktadır. Bu durumun önemli bir nedeni kategorinin istihdamda sayılmasına rağmen ücretsiz olmasından kaynaklanan ikircikli yapısıdır. Literatüre bakıldığında söz konusu ikircikli yapının, kavramın sınırlarının muğlaklaşmasına da neden olduğu görülmektedir. Öyle ki, ücretsiz aile işçiliğinin ev-içi emeği kapsayacak şekilde kullanıldığı çalışmaların yanı sıra (Çelikkalp vd. , 2014), istatistiklere yansımadığını iddia eden (Kaşıkırık, 2023) çalışmalara rastlamak da mümkündür. Buradan da anlaşılacağı gibi kavramın ikircikli yapısı kavramı hatalı kullanıma açık hale getirmektedir.

Bu makalenin amacı, ihmal edilmiş bir istihdam statüsü kategorisi olan ücretsiz aile işçiliğinin öncelikle kavramsal sınırlarını netleştirmek, sonrasında

Türkiye'deki seyrini nicel veriler ve daha önce yapılmış çalışmaların bulguları üzerinden ortaya koyarken, neden Türkiye'de bu kadar çok kadının ücretsiz aile işçisi olduğu sorusuna yanıt aramaktır. Bu kapsamda birinci bölümde Uluslararası Çalışma Örgütü'nün en son istihdam sınıflaması olan ICSE-18 temel alınarak ücretsiz aile işçiliğinin istihdam içindeki konumu ile ayırıcı temel özellikleri ortaya konacak ve kavramsal sınırları belirlenmeye çalışılacaktır. İkinci bölümde, Türkiye'de ücretsiz aile işçiliğinin seyri, genel nüfus sayımları ile TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketleri verilerinden yararlanılarak 1950-1980, 1980-2000 ve 2000-2023 olmak üzere üç tarihsel dönem çerçevesinde ortaya konmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda konuya ilişkin literatürde yapılan değerlendirmelerden hareketle Türkiye'de ücretsiz aile işçiliğinin yaygınlığının nedenleri tartışılacaktır.

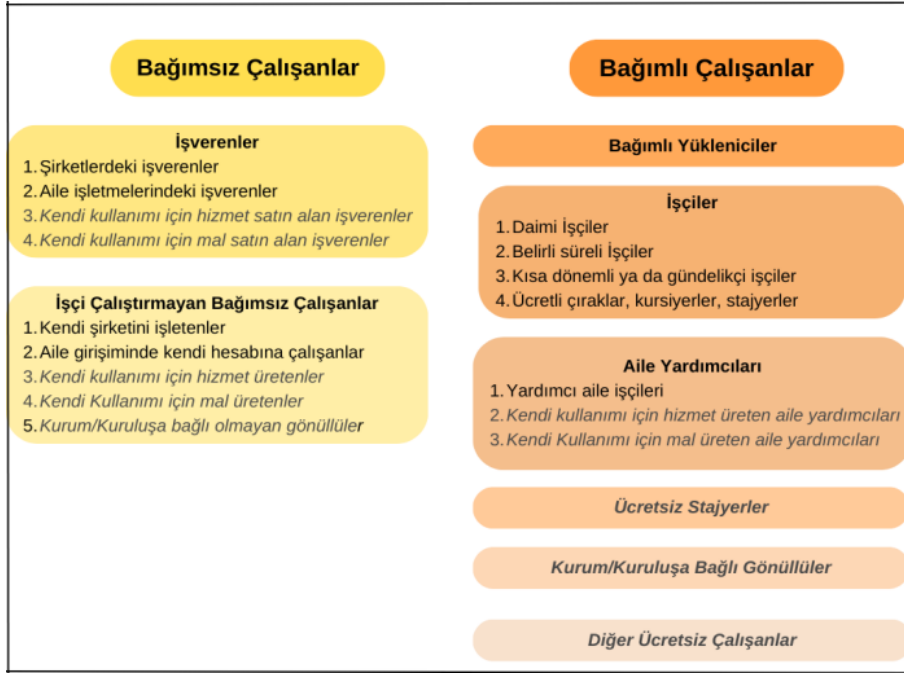
Çelişkili Bir Kategori Olarak Ücretsiz Aile İşçiliği

Ücretsiz aile işçiliği, 1900'lerden günümüze değin bir istihdam kategorisi olarak kabul görmüş ancak tanımı ve kapsamı, nasıl adlandırıldığı dahi zaman içinde değişikliklere uğramıştır. Yakın dönem gelişmelere bakıldığında, 1993 yılında oluşturulan “Uluslararası İstihdam Statüsü Sınıflamasında (ICSE-93)” kategorinin ücretsiz aile işçisi (unpaid family workers) yerine “yardımcı aile işçisi (contributing family workers⁷)” olarak anılmaya başlandığı ve terimdeki ücretsizlik vurgusunun kaldırıldığı görülmektedir. 2018 yılında 20. Uluslararası İşgücü İstatistikçileri Konferansında ise istihdam kategorilerinin sınıflandırılmasına ilişkin köklü değişikliklere gidilerek -ICSE-18- sınıflaması yapılmıştır. Bunun yanında tarihte ilk defa istihdamın dışında kalan çalışma hallerinin de sınıflandırıldığı “Çalışma Statülerinin Uluslararası Sınıflaması -ICSaW-18-” oluşturulmuştur. ICSE-18 sadece istihdam statüsünü (işteki durum) sınıflarken, ICSaW-18 istihdam statüsünün yanında istihdam dışında kalan “çalışma faaliyetlerini” de kapsayan bir sınıflamadır.

---

⁷ Bilindiği üzere, TÜİK, “yardımcı aile işçisi” yerine “ücretsiz aile işçisi” terimini kullanmaya devam etmektedir. Bunun nedeni e-hizmetler, bilgi talebi modülü üzerinden TÜİK'e yönlendiğinde, 'ücretsiz aile işçisi' kavramı, ulusal düzeyde literatüre yerleşmiş olduğu için Türkçe karşılığında bir değişiklik yapılmadığı yanıtı alınmıştır (Talep no:201771).

Şekil 1: ICSaW-18 Uluslararası Çalışma Statüleri Sınıflaması

*ICSE-18 kılavuzundan yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışma faaliyetleri (istihdama dahil olmayan çalışmalar) ayırıcı olması için açık renkte ve italik yazılmıştır.

Ücretsiz/yardımcı aile işçileri ICSaW-18 çalışma sınıflamasında “aile yardımcıları (family helpers)” başlığının altında yer alan üç kategoriden biridir (bkz. Şekil 1). Diğer iki kategori, hane halkının tüketimi için “ma(mu)l üretimi”(yemek vb.) ve “hizmet üretimi” (çocuk bakımı vb.) kategorileridir. Söz konusu kategoriler, kadın emeği literatüründe karşılıksız ev-içi emek olarak adlandırılan ve çoğunlukla kadınlar tarafından yapılan işleri kapsamaktadır. Aile yardımcıları başlığı altında tanımlanan ücretsiz aile işçilerinin yaptıkları iş, piyasaya yönelik iken diğer alt kategorilerde yapılan iş, ailenin kendi tüketimine yöneliktir. Hanenin tüketimi için ma(mu)l veya hizmet üretmek “çalışma (work) faaliyeti” kabul edilmekte, piyasaya yönelik aile işinde çalışma ise “istihdam” kabul edilmektedir.

Şekil 2: ICSE-18 İstihdam Matrisi

*ICSE-18 Kılavuzundan(ILO,2023) alınarak Türkçeleştirilmiştir. Tablodaki “yardımcı aile işçisi(contributing family workers)” kategorisi “ücretsiz aile işçisi” kategorisi ile teknik olarak aynıdır

Uluslararası İstihdam Sınıflaması ICSE-18’de, “yardımcı (ücretsiz) aile işçileri”; aile/hane üyesi tarafından işletilen piyasa odaklı bir girişimde ya da aile/hane üyesinin bağımlı yüklenicisi veya işçisi olduğu bir işte, aile/hane üyesine yardımcı olan kişiler” olarak tanımlanmaktadır. ILO’ya göre yardımcı (ücretsiz) aile işçileri; i) yaptıkları iş karşılığında maaş ya da yevmiye gibi düzenli bir gelir elde etmezler, ii) girişimin kârından ya da yardım ettiği kişinin gelirinden, aile veya hane içi transferler yoluyla aynı ya da nakdi faydalanabilir, düzensiz nakit ödeme alabilirler, iii) girişimi etkileyen önemli kararlar almazlar, işletme sorumluluğunu taşımazlar (ILO, 2018: 10).

ICSE-18’de çalışanlar, yetki ve ekonomik risk yönünden sınıflamaya tabi tutulmaktadır. Şekil 2’de görülebileceği gibi bağımlı çalışandan bağımsız çalışana gidildikçe yetki artarken, ücretli çalışandan kar için çalışana gidildikçe ekonomik risk artmaktadır. Ücretsiz aile işçileri en az yetkiye sahip ve ekonomik riski en yüksek grup olarak her iki yönden istihdam hiyerarşisinin en altında yer almaktadır (Ergün, 2024).

ILO’nun ICSE-18’de yaptığı en önemli değişikliklerden biri ICSE-93 sınıflamasında bağımsız/serbest çalışan (self employed) ekseninde yer alan yardımcı (ücretsiz) aile işçilerinin güncel sınıflamada bağımlı çalışan altında yer almasıdır.

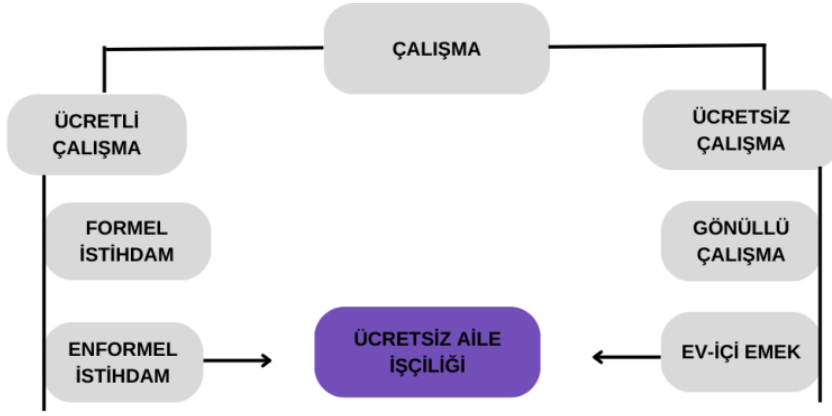
ILO, yardımcı (ücretsiz) aile işçilerini bağımlı çalışanlar altında sınıflayarak kategoriye daha doğru bir yerde konumlanmış görünmektedir. Gerçekten de yardımcı (ücretsiz) aile işçileri bağımsız değil bağımlı çalışanlardır ancak yardımcı (ücretsiz) aile işçilerinin bağımlılık karakteri diğer kategorilerden farklıdır. Yardımcı (ücretsiz) aile işçileri dışındaki bağımlı çalışanlar, bir kurum/kuruluş, şirket ya da işverene bağlıdır. Bağımlılık belirli bir düzeyde ve profesyonel iş ilişkisi kapsamında gerçekleşir, buradaki temel bağlayıcı iştir. Yardımcı (ücretsiz) aile işçileri ise pazara yönelik işte aile dolayımıyla çalışır, aynı ya da nakdi geliri yine aile dolayımıyla elde eder. Dolayısıyla bağımlılıkları işten ya da iş ilişkisinden değil toplumsal olarak inşa edilen aile kurumundan ve ataerkil aile ideolojisinden kaynaklanmaktadır (Ergün, 2024).

Ücretsiz aile işçiliği bir istihdam kategorisi olmasına karşın standart istihdam ilişkisinden oldukça uzak bir yapı sergilemektedir. Kayıtdışı yapısı sebebiyle enformel istihdam kabul edilmekte, kendi hesabına çalışanlar ile birlikte kırılğan istihdam kategorisini oluşturmaktadır. Kırılğan istihdamdaki kişilerin düzenli ve yeterli gelir getiren, sosyal güvenceli işlere erişimi düşükken, işsiz kalma olasılıkları yüksektir. Ayrıca, bir ekonomide ücretsiz aile işçilerinin ve kendi hesabına çalışanların çokluğu yetersiz ekonomik gelişmeye işaret etmektedir (ILO, 2013).

Ücretsiz aile işçiliğindeki “ücretsizlik durumu” ise başlı başına istihdamın tanımı ile çelişmektedir. Türkiye İstatistik Kurumuna (TÜİK) göre istihdam, “referans haftasında en az bir saat iktisadi faaliyette bulunan ve bu faaliyetten gelir elde eden(ücretsiz aile işçileri dâhil) veya geçici olarak başında bulunmadıkları bir işi olan insanlardan işi ile bağlantısı devam edenlerden” oluşmaktadır (TÜİK, 2023). İstihdam, tanımı gereği bir işte çalışarak gelir elde etmeye işaret ederken ücretsiz aile işçileri, aile işinde emek harcamalarına karşın istihdam ilişkisi sebebiyle gelir elde edememektedir. Ancak, Delphy'nin (2012: 106) ifade ettiği gibi hane reisinin insafi ölçüsünde hane gelirinden pay alabilmektedirler.

Ücretsiz aile işçiliği, çalışmanın ücretsiz hali ile ücretli halinin sınırlarının muğlaklaştığı bir noktada konumlanmaktadır. Bu geçişken konumu ona çelişkili bir karakter kazandırmaktadır. İstihdam yönünden enformel istihdamla eşleşmesine karşın ücretsizlik ve değersizlik yönünden ev-içi emekle benzeşmektedir. Yapılan “işin” piyasaya yönelik ve gelir getirici olması ücretsiz aile işçilerinin istihdamda sayılmasını sağlamaktadır. Yapılan işin aile tüketimine yönelik olması dolayısıyla gelir getirici olmaması ise ev-içi emek kapsamındaki işleri istihdamın dışında tutmaktadır.

Şekil 3: Ücretli Çalışma ve Ücretsiz Çalışma Arasında Ücretsiz Aile İşçiliği

Öte yandan, “aile işinde”, ev içindeki ve dışındaki emek faaliyetleri çoğu zaman iç içe geçebilmektedir (Wobbe ve Renard, 2017). “Aile işinde” çalışan kişilerin ev-içi emekleri ile aile işine harcadıkları emek arasında kesin sınırlar yoktur. Piyasaya yönelik yapılan iş aynı zamanda aile tüketimine sunulabilmekte, aile tüketimine sunulacak işin arasına piyasaya yönelik iş girebilmektedir. Aile işinde çalışmanın ev-içi emeğe yakınlığı, ücretsizlik karakteri, klasik bir istihdam ilişkisinin kurulamayışı istihdamda kabul edilmelerine karşın ücretsiz aile işçilerinin gerçek bir çalışan (kişi) muamelesi görmemelerine yol açmaktadır.

Ücretsiz aile işçiliği çelişkili yapısına rağmen batı ülkelerinde 1900’lerden (Wobbe ve Renard, 2017), Türkiye’de ise 1950’den beridir var olan, istihdam statüsünü gösteren bir kategoridir. Karşılıksız ev-içi emek ile benzerlikleri olmakla birlikte yapılan işin piyasaya yönelik olması sebebiyle ev-içi emekten kategorik olarak farklılaşmaktadır. ILO kaynaklarında ücretsiz aile işçiliği enformel bir istihdam biçimi olarak tanımlanmakta kendi hesabına çalışma ile birlikte kırılğan istihdam kategorisini oluşturmaktadır. İstihdam hiyerarşisinin en altında yer alan ücretsiz aile işçileri -bazı ülkeler hariç⁸ - her türlü haktan yoksun çalışmakta, yasalar karşısında çalışmadan doğan hiçbir hak iddia edememektedir. Ücretsiz aile

⁸ Fransa, ücretsiz aile işçilerine yasal statü tanıyan ilk ülkedir. İlk defa 1982’de çıkarılan yasa ile ücretsiz aile işçisi durumunda olan “eş”lere yasal statü ve haklar tanınmış ancak yasa, gönüllülük esasına dayanması sebebiyle arzulanan etkiyi göstermemiştir. 2005 yılında yeniden düzenlenen yasa ile Fransa’da aile işletmelerinde çalışan, ücretsiz aile işçisi konumundaki eşlerin “ortak”, “işçi”, ya da “iştirakçi eş” (collaborating spouse) olarak beyan edilmesi zorunlu hale gelmiştir (Martini,2014). Almanya’da ise eşler işletmenin ya da çiftliğin ortak sahibi olmak sıfatıyla serbest meslek sahibi olarak değerlendirilmektedir. Avrupa Birliği Üye Devletlerinde, ücretsiz aile işçisi kadınların, kocalarından ayrı sosyal güvenlik sistemine dahil olmaları için farklılaşan uygulamalar hayata geçirilmektedir (ILO, 2023a).

işçiliğindeki; kayıt dışılık, çalışmadan doğan haklardan yoksunluk ve ücretsizlik “aile işi” çerçevesinde doğallaştırılmaktadır. Ücretsiz aile işçileri istihdamda sayılmalarına karşın yasalar önünde ve toplumsal düzeyde hatta kendilerini tanımlarken bile gerçek anlamda bir çalışan olarak kabul görmemektedir. İstihdamın tanımıyla çelişen bu “ücretsiz istihdam” hali, ücretsiz aile işçiliğine en çok maruz kalan kadınları istihdama dâhil edip onları sayısal olarak var kılarken, bunu aile işi dolayımında yaparak onların bireysel varlıklarını ve emeğini yok saymaktadır. Böylece “aile işçiliği” altında kadını erkeğe tabi kılarak ikincilleştiren “ataerkil aile ideolojisi” istihdama taşınmaktadır.

Kadın Emeği ve İstihdamı Çerçevesinde Türkiye’de Ücretsiz Aile İşçiliği’nin Seyri

Türkiye’de Merkezi İstatistik Dairesi 1926 yılında kurulmuş ve ilk genel nüfus sayımı 1927 yılında gerçekleştirilmiştir. İlk nüfus sayımı verilerine göre kadınların %96,17’si, erkeklerin ise %81,63’ü zirai mesleklerde çalışmaktadır (Şarman, 2023). Erken Cumhuriyet döneminde hem kadınlar hem erkekler için temel istihdam alanı tarımdır. Bu dönemde istihdama ilişkin veriler, faaliyet kolları ve meslekler üzerinden toplanmakta henüz çalışanların istihdam statüsüne ilişkin veri toplanmamaktadır.

İstihdam statüsü (işteki durum) verisi ilk defa 1950 nüfus sayımında “çalışma şekli itibari ile nüfus” başlığı altında toplanmıştır. Bugün “ücretsiz aile işçisi” olarak andığımız kategori ise “aile reisinin işinde ücretsiz” olarak anılmaktadır. Günümüzde istihdam statüsü verilerine ulaştığımız hanehalkı işgücü anketleri ise ilk defa 1966 yılında uygulanmıştır. Ancak anketlerin bir standarda erişmesi ve ülke çapında, düzenli uygulanması 1988 yılını bulmuştur⁹. Öte yandan Türkiye’de genel nüfus sayımı 2000 yılında son defa gerçekleştirilmiş sonrasında Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine (ADNKS) geçilmiştir. Özetle, işgücü verilerine dair bir analiz yapabilmek için hem nüfus sayımı hem de hanehalkı işgücü verilerine başvurmak gerekmektedir.

Geçmişten günümüze, ücretsiz aile işçiliğinin seyrini incelemekteki bir başka zorluk ise hanehalkı işgücü verileri ile nüfus sayımları verilerinin uyumlu sonuçlar vermemesidir. Bunun bir nedeni, 1970 itibari ile nüfus sayımlarında işgücü verilerinin 12 yaş ve üstü nüfus için derlenmesi, hanehalkı işgücü anketlerinin ise 15 yaş ve üstü işgücünü kapsamasıdır. Türkiye İstatistik Kurumu yaş problemini aşmak için çalışma yapmıştır ve pek çok kategoride nüfus sayımı verileri 15 yaş ve

⁹ Ecevit’in bildirdiği üzere, hanehalkı işgücü anketleri 1973 ve 74 yıllarında sadece kırsalda, 1982, 83, 84’te sadece kentlerde uygulanmış, 1985 yılında kent tanımlamasında değişikliğe gidilmiş, 1986 ve 87’de ise anket uygulanmamıştır (Ecevit, 1998:43). 1988 yılından itibaren anketler 13. ICLS kararları doğrultusunda uluslararası standartlara uygun ve düzenli olarak uygulanmaya başlanmıştır (TÜİK, 2022:152).

üstünü kapsayacak şekilde güncellenmiştir. Fakat istihdam statüsü verileri için bu düzeltme yapılamamıştır. Bunun yanı sıra düzeltme yapılan kategorilerde de nüfus sayımı verileri ile hanehalkı işgücü anketleri arasındaki uyumsuzluk önemli ölçüde sürmektedir.¹⁰ Veriler arasındaki farkın yüksek oluşu metodoloji ve/veya uygulama ile ilgili sorunlar olduğunu düşündürmektedir. Nüfus sayımlarının araştırma evreninin bütününe kapsaması bakımından daha doğru sonuç vermesi beklenir ancak sayımlarda görev yapan personelin yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmaması da ciddi veri kayıplarına dolayısıyla farklı sonuçlara yol açabilmektedir. Öte yandan hanehalkı işgücü anketlerini uygulayan personel daha iyi eğitilmiş olsa da örneklemin araştırma evrenini iyi temsil edememe sorununu akılda bulundurmamak gerekmektedir.

İstatistikî verilerin kadınların üretken emeğini kapsama problemi her daim bir tartışma konusu iken Türkiye'de istatistiklere yansıyan ücretsiz aile işçisi verilerinin gerçekliği ne denli yansıttığı yukarıda bahsettiğimiz nedenleri de kapsayan eleştirilere konu olmuştur. Makal (2012: 74, 81), 1955-65 dönemine ilişkin yaptığı değerlendirmede, kırsal kesimde ücretsiz aile işçiliğine ilişkin istatistiklerin abartılı sonuçlar verdiğini, sayım yöntemi sebebiyle ücretsiz aile işçisi kadınların sayılarının olduğundan çok, ücretli çalışan kadınların ise olduğundan az gösterildiğini düşünmektedir. Özbay (2019: 130), 1980 nüfus sayımı yönergesinde hane reisinin tarım alanında serbest çalışması durumunda hanedeki 12 yaş ve üzeri kişilerin ücretsiz aile işçisi olarak kaydedildiğini bildirmekte, ancak bu durumun kadınlar tarımda çalışmaları da sehven ücretsiz aile işçisi olarak kaydedilmelerine yol açabileceğinin altını çizmektedir. Ekin (1968: 153-161) ise ücretsiz aile işçilerinin tespit edilmesinde objektif kriterler bulmanın güç olduğunu iddia ederken, az gelişmiş ekonomilerde kişilerin çalışma statülerinin mevsimlere ve iş imkânlarına göre sıklıkla değişmesi sebebiyle işgücü statüsünü belirlemenin genel olarak zorluğuna işaret etmektedir. Her ne kadar işteki durumuna göre kişileri, “ücretsiz aile işçisi”, “ücretli, yevmiyeli”, “kendi hesabına çalışan” ya da işveren olmak üzere tek bir kategoride kayıt altına alsak da aslında kişiler birden fazla kategoride emek harcayabilmektedir. Aile işinde, ücretsiz aile işçisi olan kadın, yılın belli dönemlerinde mevsimlik işçi olarak yevmiye karşılığı çalışmaktadır. Bunun dışında, kışın, tarım dışı alanda ücretli işçi olarak çalışan erkek, hasat zamanı kendi hesabına çalışan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Metodolojik farklılıklar sebebiyle oluşan karşılaştırılabilirlik sorunları, toplumsal gerçekliği yansıtmadaki yetersizliklerine karşın nicel veriler toplumsal gerçekliği anlamak ve değişimi genel bir çerçeveden izlemek için önemlidir. Çalışmanın devamında Türkiye'de ücretsiz aile işçiliğinin seyri yukarıda belirtilen sınırlılıklar not edilerek, 1950-2000 arası için nüfus sayımları, 2001 ve sonrası için

¹⁰ Örneğin; 1990 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı verilerine göre kadınların işgücüne katılım oranı %41,7 (TÜİK, 2022:32), hanehalkı işgücü verilerine göre %34,2'dir (TÜİK,2022:158).

ise hanehalkı işgücü anketlerinin verileri üzerinden incelenecektir. İnceleme, ekonomik ve toplumsal kırılmalar göz önünde bulundurularak “1950-1980”, “1980-2000” ve “2000'den günümüze” olmak üzere üç dönemde yapılacak, nüfus sayımı ve hanehalkı işgücü anketlerinin yanında ampirik çalışmaların bulguları ile desteklenecektir.

1950'lerden 1980'lere Ücretsiz Aile İşçiliğinin Seyri

1950'ler, hem dünya hem Türkiye tarihi açısından önemli bir kırılma dönemidir. II. Dünya Savaşı sonrası, dünya ekonomileri yeniden yapılanırken, Amerika önderliğinde az gelişmiş ülkelere sunulan tarımı modernleştirerek kalkınma stratejisine, Türkiye, Marshall planı ile dâhil olmuştur (Köymen, 2008: 135). Marshall yardımları vasıtasıyla tarımda makineleşme finanse edilmiş, ucuz tarımsal krediler yaygınlaştırılmış, tarımsal ürün fiyatları desteklenmiştir (Ecevit, 1999: 17). Türkiye, yeniden yapılanan uluslararası kapitalizmle tarım ürünleri ihracatı ve sanayi ürünleri ithalatı yoluyla eklenmiştir.

Nüfusun büyük bölümünün kırdan yaşadığı ve tarım ile uğraştığı bu dönemde, tarımda aile emeğine dayalı küçük meta üreticiliği yaygındır. (Keyder, 1983). Kırdan, dolayısıyla tarımda emek süreçleri yaşa ve cinsiyete dayalı klasik ataerki etrafında şekillenmektedir (Kandiyoti, 2013: 57). Aile emeğine dayalı küçük meta üreticiliğinde, hane reisi erkek işin sahibi ve kendi hesabına çalışan konumunda, diğer aile üyeleri ücretsiz aile işçisi konumundadır. Tarımla uğraşan ve baba evinde yaşayan erkekler de hane reisi olmadıkları müddetçe ücretsiz aile işçisidir. Cinsiyet hiyerarşisinde ikincil konumda olan kadınlara ise bu yapı içinde ücretsiz aile işçiliğinden başka bir rol düşmemektedir. Ücretsiz aile işçiliği sadece tarıma özgü olmamakla birlikte en yoğun görüldüğü alan tarımdır¹¹. Tarım istihdamının temel yapısını kendi hesabına çalışanlar ve ücretsiz aile işçileri oluşturmaktadır. Aşağıda irdedeceğimiz gibi tarım istihdamındaki azalma ücretsiz aile işçisi oranlarına da yansımaktadır.

Yapısal değişim teorilerine göre ülkelerin ekonomisi geliştikçe üretim ve istihdam yapısında birincil sektör olan tarımdan ikincil sektör olan sanayiye ve daha sonra üçüncül sektör olan hizmetler sektörüne doğru bir değişim beklenir. Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1955 sonrasında tarımın istihdamdaki payı istikrarlı bir biçimde düşerken, tarım dışı sektörlerde istihdam oranı artmıştır. Tarımın istihdamdaki payının gerilemesine bağlı olarak toplam istihdamda ücretsiz aile işçisi oranı azalmakta ve ücretli-yevmiyeli çalışan oranı artmaktadır.

¹¹ Örneğin; 1955 yılında istihdamdaki ücretsiz aile işçisi sayısı 6.668.782'dir ve bu kişilerin 6.551.849'u tarımda çalışmaktadır (DİE,1961b).

Tablo 1: 1955-1980 yılları arası nüfus sayımlarına göre istihdam edilen 15+ nüfusun ekonomik faaliyet göre dağılımı

	Toplam		Tarım		Sanayi		Hizmetler		İnşaat		İyi Tanımlanmamış	
	sayı	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	
Toplam												
1955	12.205.272	9.446.102	77,39	805.238	6,60	1.027.044	8,41	200.204	1,64	726.684	5,95	
1960	12.993.245	9.737.489	74,94	977.472	7,52	1.327.441	10,22	290.084	2,23	660.759	5,09	
1965	13.557.860	9.750.269	71,92	1.073.899	7,92	1.514.505	11,17	351.147	2,59	868.040	6,40	
1970	14.051.209	9.281.024	66,05	1.355.303	9,65	2.695.793	19,19	431.074	3,07	288.015	2,05	
1975	16.049.565	10.458.286	65,16	1.526.211	9,51	3.318.059	20,67	523.823	3,26	223.186	1,39	
1980	17.219.571	9.972.361	57,91	2.053.254	11,92	4.270.003	24,80	753.257	4,37	170.696	0,99	
Kadın												
1955	5.261.709	5.032.823	95,65	121.471	2,31	78.647	1,49	1.804	0,03	26.964	0,51	
1960	5.295.762	5.031.008	95,00	145.238	2,74	95.925	1,81	2.102	0,04	21.489	0,41	
1965	5.137.031	4.836.057	94,14	78.976	1,54	129.620	2,52	1.804	0,04	90.574	1,76	
1970	5.266.470	4.687.115	89,00	275.067	5,22	247.588	4,70	8.783	0,17	47.917	0,91	
1975	5.574.090	4.879.725	87,54	243.188	4,36	386.376	6,93	4.770	0,09	60.031	1,08	
1980	6.170.210	5.334.176	86,45	284.648	4,61	506.518	8,21	4.477	0,07	40.391	0,65	
Erkek												
1955	6.943.563	4.413.279	63,56	683.767	9,85	948.397	13,66	198.400	2,86	699.720	10,08	
1960	7.697.483	4.706.481	61,14	832.234	10,81	1.231.516	16,00	287.982	3,74	639.270	8,30	
1965	8.420.829	4.914.212	58,36	994.923	11,82	1.384.885	16,45	349.343	4,15	777.466	9,23	
1970	8.784.739	4.593.909	52,29	1.080.236	12,30	2.448.205	27,87	422.291	4,81	240.098	2,73	
1975	10.475.475	5.578.561	53,25	1.283.023	12,25	2.931.683	27,99	519.053	4,95	163.155	1,56	
1980	11.049.361	4.638.185	41,98	1.768.606	16,01	3.763.485	34,06	748.780	6,78	130.305	1,18	

İstatistik Göstergeler 1923-2022 (TÜİK, 2022), Tablo 1.10'dan yararlanılarak hazırlanmıştır. İlgili yıllardaki nüfus sayımı verilerinin TÜİK tarafından 15+ işgücü için düzenlenmiş halidir.

Ücretsiz aile işçisi verisine ulaşabildiğimiz ilk yıl olan 1950 genel nüfus sayımı¹² sonuçları, 15 yaş ve üstü çalışan nüfusun %56,90'ının ücretsiz aile işçisi olduğunu göstermektedir. Kadınların %89,55'i, erkeklerin ise %30,16'sı ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır (İGM, 1961a:358). 1955 yılında istihdamdakilerin %57,38'i ücretsiz aile işçisidir. 1960 itibari ile toplam istihdam içinde ücretsiz aile işçiliği oranı ilk defa %50'inin altına gerilemiş, 1965 yılında %47,63'e düşmüştür. İstihdamdakilerin %22,54'ü ücretli-yevmiyeli çalışırken, %28,84'ü kendi hesabına çalışmaktadır (bkz. tablo 2). Tarım istihdamının gerilediği bu dönemde ücretsiz aile işçisi oranı da gerilemekte, ücretli-yevmiyeli çalışan oranı artmaktadır.

---

¹² 1950 nüfus sayımında çalışma şekline ilişkin toplanan veriler, izleyen yıllardaki kategorilerle karşılaştırılabilir değildir. Bu sebeple emek yazımında istihdam statüsü verileri 1955 ve sonrası için derlenmektedir. 1950 nüfus sayımının emek tarihi araştırmalarında yer verilmemesinin bir başka nedeni ise işgücü verilerinin 5 yaş ve üstü kişiler için toplanmış olmasıdır. Ancak veriler 15 yaş ve üstü için hesaplanabilmektedir. Ayrıca 1950 yılındaki aile reisinin işinde ücretsiz çalışma kategorisi ile 1955 yılındaki aile işinde ücretsiz çalışma kategorisi tanım olarak aynıdır. Bu sebeple, bu makalede, ücretsiz aile işçiliğine ilişkin toplanan ilk veri olması sebebiyle 1950 nüfus sayımı verisine (15 yaş ve üstü kişiler için hesaplanarak) yer verilmiştir.

Tablo 2: 1955, 1960, 1965 Nüfus Sayımları, 15+ İşgücünün İşteki Durumu

	Toplam		Ücretli, yevmiyeli		İşveren		Kendi hesabına		Ücretsiz aile işçisi	
	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran
Toplam										
1955	11.582.132		1.624.303	13,98	39.520	0,34	3.289.047	28,30	6.668.782	57,38
1960	12.497.330		2.437.135	19,50	156.108	1,25	3.683.362	29,47	6.220.725	49,78
1965	13.475.536		3.037.968	22,54	132.819	0,99	3.885.915	28,84	6.418.834	47,63
Kadın										
1955	5.246.968		200.759	3,83	1.386	0,03	247.383	4,71	4.797.440	91,43
1960	5.290.823		259.872	4,91	5.569	0,11	365.679	6,91	4.659.703	88,07
1965	5.134.989		304.251	5,92	2.914	0,06	146.438	2,85	4.681.386	91,17
Erkek										
1955	6.374.684		1.423.544	22,33	38.134	0,60	3.041.664	47,71	1.871.342	29,36
1960	7.206.507		2.177.263	30,21	150.539	2,09	3.317.683	46,04	1.561.022	21,66
1965	8.340.547		2.733.717	32,78	129.905	1,56	3.739.477	44,83	1.737.448	20,83

Genel Nüfus Sayımları 1955 (İGM, 1961b), Tablo35; 1960 (DİE,1964), Tablo 42; 1965 (DİE, 1969) Tablo 32'den yararlanılmıştır.

Tablo 3: 1970, 1975, 1980 nüfus sayımları, 12+ işgücünün işteki durumu¹³

Toplam	Ücretli, yevmiyeli		İşveren		Kendi hesabına		Ücretsiz aile işçisi		
	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	
1970	15.118.887	4.172.699	27,60	105.487	0,70	4.036.372	26,70	6.804.329	45,01
1975	17.366.627	5.386.527	31,02	145.245	0,84	4.164.683	23,98	7.670.172	44,17
1980	18.475.224	6.162.002	33,35	176.459	0,96	4.277.257	23,15	7.859.506	42,54
Kadın									
1970	5.812.545	595.103	10,24	11.786	0,20	385.419	6,63	4.820.237	82,93
1975	6.200.279	876.513	14,14	8.122	0,13	294.018	4,74	5.021.626	80,99
1980	6.812.051	945.851	13,88	7.218	0,11	323.471	4,75	5.535.511	81,26
Erkek									
1970	9.306.342	3.577.596	38,44	93.701	1,01	3.650.953	39,23	1.984.092	21,32
1975	11.166.348	4.510.014	40,39	137.123	1,23	3.870.665	34,66	2.648.546	23,72
1980	11.663.173	5.216.151	44,72	169.241	1,45	3.953.786	33,90	2.323.995	19,93

Genel Nüfus Sayımları 1970 (DİE, 1977), Tablo 37; 1975 (DİE, 1982), Tablo 34; 1980 (DİE, 1984), Tablo 40'dan yararlanılmıştır. 12 yaş ve üstü nüfusu kapsar.

¹³ Nüfus sayımı verilerinin bir kısmında veriler, yaş gruplarına göre düzenlenebilmektedir ve TÜİK imkân olan kategoriler için yaş düzenlemesi yaparak nüfus sayımları verilerini 15+ nüfus için yeniden düzenlemiştir. Ancak istihdam statüsü (işteki durum) tablolarının tamamı için yeniden düzenleme mümkün değildir. Örneğin, 1970 yılı verileri 12+ yaş için oluşturulmasına rağmen yaş aralığı tablosu olduğu için verileri 15+ nüfus için düzenlemek mümkündür. Ancak 1980 yılına ait yaş aralığı ve istihdam durumu tablosu olmadığından verileri 15+ nüfus için düzenlemek mümkün değildir. Bu sebeple, 1970, 75, 80 ve 85 nüfus sayımı verilerini kendi içinde karşılaştırılabilir kılmak için yaş grupları olduğu gibi bırakılmıştır.

Nüfus sayımlarından işgücü verilerini izlemeye devam ettiğimizde, 1970'lerden 1980'lere uzanırken ücretsiz aile işçisi oranının azalmaya, ücretli-yevmiyeli çalışma oranının artmaya devam ettiği görülmektedir. 1970 yılında istihdamdaki toplam nüfusun %45'i ücretsiz aile işçisidir, 1980 yılına gelindiğinde bu oran %42,54'e düşmüştür (bkz. tablo 3). İstihdamdaki her 2 ila 3 kişiden biri hala ücretsiz aile işçisi statüsünde çalışmaktadır. 1955-65 dönemi ile karşılaştırıldığında 1970'lerde ücretsiz aile işçilerinin toplam istihdam içindeki oransal azalışında ivme kaybı yaşandığı söylenebilir.

Tablolar cinsiyet yönünden incelendiğinde, kadınların ücretsiz aile işçisi olma durumunda 1970'lere kadar anlamlı bir değişme olmadığı görülmektedir. 1955'te, kadınların %91,43'ü, 1965 yılında ise %91,17'si hala ücretsiz aile işçisi konumundadır. İzleyen dönemde ise kadınların ücretli-yevmiyeli çalışma oranında kayda değer bir artış yaşanmıştır. 1965'te %5,92 olan ücretli-yevmiyeli çalışma oranı 1970'de %10,24'e yükselmiştir. Ücretsiz aile işçiliği oranı ise azalmıştır. 1970'de istihdamdaki kadınların %82,93'ü, 1980'de ise %81,26'sı ücretsiz aile işçisidir. İstihdam statüsü durumunu erkekler için incelediğimizde, 1955 yılında, erkeklerin %29,36'sı ücretsiz aile işçisi iken 1965'te bu oranın %20,83'e düştüğü, 1980'de ise %19,83 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Erkekler için ücretsiz aile işçisi olma durumu 1950 ve 1960'larda hızla azalmışken kadınlar için ücretsiz aile işçiliğindeki azalma daha gecikmeli olarak 1960'ların sonu ve 1970'lerde gerçekleşmiştir.

1950'lerde erkekler için ücretsiz aile işçiliğinin hızla düşmesi bu dönemdeki göçün erkek karakteri ile yakın ilişkilidir. Öncelikle, erkekler kente göçerken kadınlar tarımsal üretime devam etmiş, ücretsiz aile işçiliği oranı kadınlar için neredeyse hiç değişmemiştir. Bununla birlikte kente kocaları ile birlikte göç eden kadınlar ev kadını statüsü kazandıklarından işgücünden çekilmişlerdir (Özbay, 2019: 133). 1960'ların ikinci yarısından itibaren ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadın oranının düşmesinde kadınların ücretli çalışma olanaklarının kısıtlı da olsa artması önemli bir faktördür. 1960'lar, Türkiye'de ithal ikameci kalkınma politikalarına geçildiği yıllardır. Planlı kalkınma döneminin ilk aşamasında sanayi istihdamında önemli bir artış sağlanmış¹⁴ bu artış ile birlikte hem kadın hem erkekler için ücretli-yevmiyeli çalışma oranı yükselmiştir. Kadınlar tarım dışında en çok tekstil, gıda, tütün gibi geleneksel sektörlerde istihdam imkânı bulmuşlardır. Kamu İktisadi Teşebbüsleri de ücretli çalışan kadın istihdamının artmasında önemli bir rol oynamıştır (Özmen Yılmaz, 2024).

Her yaştan kadın ve erkek ücretsiz aile işçisi olabilmekle birlikte ücretsiz aile işçiliği cinsiyetli bir kategoridir. Erkek nüfus açısından değerlendirildiğinde,

¹⁴ Planlı kalkınma döneminin ilk beş yıllık döneminde(1963-68) sanayinin büyümeye katkısı %35 düzeyinde gerçekleşmiştir (Gülalp'ten aktaran Ecevit: 1999:19). Planlı kalkınma döneminin sonraki safhalarında ise sanayinin büyümeye katkısı azalmış, kalkınma planlarında sermaye yoğun bir tarım öngörülmesine karşın bu, istenilen düzeyde gerçekleştirilememiştir (Ecevit, 1999:20).

çoğunlukla baba evinde yaşayan genç erkekler ücretsiz aile işçisi durumundadır (Bulutay, 2002: 28). Ücretsiz aile işçiliği yetişkin erkekler için geçici veya marjinal bir durum iken kadınlar için çocukluktan yaşlılığa adeta bir kader olabilmektedir. 1950-1980 dönemindeki nüfus sayımı verilerinden elde ettiğimiz bulgular da bu olguyu desteklemektedir. Örneğin; 1955 yılında 15-19 yaş grubundaki ücretsiz aile işçisi erkek sayısı “713.176”, kadın sayısı “762.117”dir. 20-24 yaş aralığına bakıldığında ücretsiz aile işçisi erkek sayısının “391.203”e düştüğü -yaklaşık %46 düzeyinde azaldığı- buna karşın kadın sayısının sınırlı bir azalma ile “759.310” olduğu görülmektedir. Yaş ilerledikçe ücretsiz aile işçisi erkek sayısı düşmeye devam etmektedir. Ücretsiz aile işçisi kadın sayısı ise kimi yaş aralıklarında artarken kimilerinde azalmaktadır, belirgin bir örüntü yoktur (İGM, 1961b). Toplam ücretsiz aile işçisi sayısı cinsiyetler açısından incelendiğinde, 1955 yılında ücretsiz aile işçilerinin %72’sinin (İGM, 1961b:181), 1980’de %70’inin (DİE, 1984: 125) kadın olduğu görülmektedir. Ücretsiz aile işçiliğinin kadınlar arasında bu denli yüksek seyretmesinin birbiri ile iç içe geçmiş hem ekonomik hem toplumsal nedenleri vardır.

Kadınları ücretsiz aile işçisi konumuna hapseden en önemli ekonomik nedenlerden biri Türkiye ekonomisinin bu dönemde sınırlı tarım-dışı istihdam yaratabilmiş olmasıdır. Sınırlı istihdam ortamında ücretli işlerden “eve ekmek getiren”¹⁵ pozisyonundaki erkekler öncelikli olarak yararlanmışlardır. İthal ikameci kalkınma döneminde (1963-1980), hane reisi erkeğe evi geçindirmeye yeten aile ücreti ödenmesi Türkiye’de ataerkil aile yapısının korunmasında etkili olmuştur (Toksöz, 2012: 224). Hem kurumsal hem toplumsal düzeyde kadınların ev kadını rolü, erkeklerin ise eve ekmek getiren rolü pekişmiştir.

Kırdan kente göç ederek tarımsal üretimden çekilen ücretsiz aile işçisi kadınlar için “ev kadını” olmak çileli bir çalışma durumundan kurtulmak ve toplumsal statünün iyileşmesi olarak algılanmaktadır (Özbay, 1995). Yasa’nın 1966 yılında Ankara’nın gecekondu semtlerinde yaptığı araştırma bulgularına göre de katılımcı ailelerin %72’si kız çocuklarının “ev kadını” olmalarını istemektedir. Araştırmanın bir başka önemli bulgusu ise bazı erkeklerin eşlerinin çalışmasını alçaltıcı bulması ve bunu gizlemesidir (Yasa, 1966). Altını çizmek gerekirse, söz konusu tarihsel dönemde geçerli olan ataerkil toplumsal normlar, erkeğin eve ekmek getirmesini, kadınların ise “ev kadını” olmasını ve/veya “aile işinde”, “ücretsiz aile işçisi” olarak çalışmasını teşvik ederken başkasının işinde ücretli çalışmasına ise engel teşkil etmektedir.

¹⁵ Erkeklerin “eve ekmek getiren(breadwinner)” pozisyonu Avrupa’da 19.yy’ın başında ücretli çalışan erkeklerin sendikal mücadelelerinin dayanağı olan “aile ücreti” argümanı (Marshall,1999:9) ile kurumsallaşmıştır. Yirminci yüzyılda ise refah devleti modeli erkeğin söz konusu pozisyonunu güçlendirmiştir. Refah devletini 1930’lar ve 1960’lar arasında ortaya çıkan özgül bir yapı olarak ele alan Andersen, özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında “öznesi erkek üretim işçisi olan bir toplum” inşa edildiğini iddia etmektedir (Andersen, 2013:35).

Türkiye’de, 1950’lerden 1980’lere ücretsiz aile işçiliği oranının yüksek seyretmesi önemli ölçüde tarımın istihdamdaki yüksek payı ve tarımda hane emeğine dayalı küçük meta üreticiliğinin yaygın olması ile ilgilidir. Türkiye tarımının 1950’lerde pekişen küçük meta üreticiliğe dayalı yapısı, uygulanan popülist politikalar ile 1980’lere kadar varlığını korumuştur. Bu dönemde, sanayi ve hizmetler sektörü ise nüfus artışı göz önünde bulundurulduğunda yetersiz gelişim göstermiştir. Sınırlı istihdam kapasitesi ortamına, erkeğin “eve ekmek getiren” pozisyonu ile kadının yüceltilen “ev kadını” rolü eklendiğinde kadınların kentlerde işgücüne katılım düzeyi düşmüştür. Kadınlar işgücünden çekildikleri süreçte, istihdama en çok ücretsiz aile işçisi statüsünde katılmaya devam etmiştir. Kadını erkeğe tabii kılan ataerkil aile yapısı kadınların ücretsiz aile işçiliğini doğallastırırken, ataerkil yapıların kurumsal düzeye yansımaları ücretsiz aile işçiliğinin yaygınlığının bir sorun gibi görülmemesine tam tersine bu konunun perçinlenmesine neden olmuştur.

1980’lerden 2000’lere Ücretsiz Aile İşçiliğinin Seyri

1980’ler, 1950’ler gibi dünya ve Türkiye tarihinde önemli bir başka kırılma dönemidir. 1980’lerde neo-liberal politikalar uygulamaya konmuş, küreselleşme daha önce görülmemiş düzeyde hızlanmış, sermayenin hizmetinde tekil bir dünya ekonomisi oluşmaya başlamıştır. Neo-liberal ekonomi politikalarının uygulandığı ihracata dayalı kalkınma döneminde, dünya ölçeğinde, işgücü güvencesizleşir ve sendikasızlaşırken, esnek çalışma artmış, reel ücretlerde gerileme görülmüştür. Sermaye sahipleri, işgücü maliyetinin düşük olduğu gelişmekte olan ülkelere yatırımlarını artırmış, erkek işgücünden daha düşük maliyetli olması sebebiyle kadın işgücü talep görmeye başlamıştır. Bu süreç literatürde işgücünün kadınlaşması olarak da adlandırılmaktadır. Nitekim ihracata dayalı kalkınma döneminde gelişmekte olan pek çok ülkede kadınların işgücüne katılım oranları önemli ölçüde artmıştır (Toksöz, 2012).

Türkiye ise 24 Ocak kararları ile küresel dünya ekonomisine eklemleneceğini duyurmuş ve yapısal uyum programı uygulamaya konmuştur. Yapısal Uyum Programlarının temel dört hedefi olduğundan bahsedilebilir: a) ihracata dayalı sanayileşme, b) kamu harcamalarında kesintiler, c) fiyat kontrollerinin kaldırılması, d) özelleştirme (Akduran, 2004). Türkiye için de tüm bu unsurlar kademeli olarak hayata geçirilmiştir. Lakin Türkiye’de ihracata dayalı sanayileşme, gelişmekte olan ülkelere farklı olarak işgücünün kadınlaşmasına yol açmamıştır (Çağatay ve Berik, 1990; Ecevit, 1998; İlkaracan, 2010). Toksöz (2012: 225-26), bunun sebebinin Türkiye’nin benzer gelişmişlik düzeyindeki ülkelere göre daha az yatırım çekebilmiş olması, tasarruf kaynaklı yatırımların düşük kalması, azalan kamu yatırımlarının yerini özel sektör yatırımlarının dolduramaması, ücretlerin iç talebi daraltacak kadar düşmesi ve aşırı değerli TL’nin ithalatı özendirilmesi gibi bir dizi sebep yüzünden yeterli yeni istihdam yaratılamaması ile açıklamaktadır. Bunların yanı sıra devletin kadın [ücretli]istihdamını artırmak gibi bir planı yoktur.

Tüm bu gelişmelere ve yapısal uyum programının tarım üzerindeki negatif etkilerine rağmen 1980'ler boyunca Türkiye'de tarımın istihdamdaki payı oldukça yüksek seyretmeye devam etmiştir. 1985'te nüfusun yarısından fazlası hala tarımda istihdam edilmektedir. Nüfus sayımı verilerine göre 1990'da istihdamdakilerin %52,10'u, 2000'de ise %47,80'i tarımda istihdam edilmektedir¹⁶. 1985'de toplam istihdamdakilerin %42,43'ü, erkeklerin %20,39'u kadınların ise %80,86'sı ücretsiz aile işçisidir. 1980'li yıllarda hem kadınlar hem erkekler için tarım birincil çalışma alanı olmayı sürdürmektedir. 1990'lara gelindiğinde ise erkekler için tablo değişmeye başlamış ve birincil çalışma alanı hizmetler sektörü olmuştur. Ücretli-yevmiyeli çalışan erkek oranı ise ilk defa %50'yi aşmıştır. Kadınlar için tarım birincil sektör olmaya devam ederken 1990'larda da kadınların ezici çoğunluğu ücretsiz aile işçisidir.

---

¹⁶ Daha önce de ifade edildiği gibi hanehalkı işgücü anketleri nüfus sayımlarından farklı sonuç vermektedir. İstatistik Göstergeler 1923-2022 belgesinde yer alan verilere göre 1990 yılında istihdamdakilerin %46,88'i, 2000 yılında ise %36'sı tarımda çalışmaktadır (TÜİK,2022).

Tablo 4: 1980-2000 yılları arası nüfus sayımlarına göre istihdam edilen 15+ nüfusun ekonomik faaliyet göre dağılımı

	Toplam		Tarım		Sanayi		Hizmetler		İnşaat		İyi Tanımlanma-mış	
	sayı	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	
Toplam												
1980	17.219.571	9.972.361	57,91	2.053.254	11,92	4.270.003	24,80	753.257	4,37	170.696	0,99	
1985	19.208.608	10.950.844	57,01	2.255.571	11,74	5.157.383	26,85	740.505	3,86	104.305	0,54	
1990	22.085.711	11.506.708	52,10	2.859.766	12,95	6.413.174	29,04	1.167.561	5,29	138.502	0,63	
2000	25.527.737	12.202.401	47,80	3.421.325	13,40	8.682.635	34,01	1.189.904	4,66	31.472	0,12	
Kadın												
1980	6.170.210	5.334.176	86,45	284.648	4,61	506.518	8,21	4.477	0,07	40.391	0,65	
1985	6.828.395	5.848.404	85,65	313.122	4,59	647.559	9,48	6.505	0,10	12.805	0,19	
1990	7.761.847	6.306.747	81,25	524.540	6,76	900.455	11,60	10.297	0,13	19.808	0,26	
2000	9.180.922	6.908.050	75,24	617.040	6,72	1.631.781	17,77	19.324	0,21	4.727	0,05	
Erkek												
1980	11.049.361	4.638.185	41,98	1.768.606	16,01	3.763.485	34,06	748.780	6,78	130.305	1,18	
1985	12.380.213	5.102.440	41,21	1.942.449	15,69	4.509.824	36,43	734.000	5,93	91.500	0,74	
1990	14.323.864	5.199.961	36,30	2.335.226	16,30	5.512.719	38,49	1.157.264	8,08	118.694	0,83	
2000	16.346.815	5.294.351	32,39	2.804.285	17,15	7.050.854	43,13	1.170.580	7,16	26.745	0,16	

İstatistik Göstergeler 1923-2022 (TÜİK, 2022), Tablo 1.10'dan yararlanılarak hazırlanmıştır. İlgili yıllardaki nüfus sayımı verilerinin TÜİK tarafından 15+ işçü için düzenlenmiş halidir.

Tablo 5: 1980, 1985, 1990, 2000 nüfus sayımları, 12+ işgücününün işteki durumu

	Toplam		Ücretli, yevmiyeli		İşveren		Kendi hesabına		Ücretsiz aile işçisi	
	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran
Toplam										
1980	18.475.224		6.162.002	33,35	176.459	0,96	4.277.257	23,15	7.859.506	42,54
1985	20.555.170		6.978.181	33,95	192.948	0,94	4.662.181	22,68	8.721.860	42,43
1990	23.379.341		8.990.727	38,46	313.175	1,34	5.204.162	22,26	8.871.277	37,94
2000	25.994.849		11.314.030	43,52	677.316	2,61	5.228.491	20,11	8.775.012	33,76
Kadın										
1980	6.812.051		945.851	13,88	7.218	0,11	323.471	4,75	5.535.511	81,26
1985	7.492.663		1.072.481	14,31	10.750	0,14	351.067	4,69	6.058.365	80,86
1990	8.408.251		1.489.263	17,71	19.355	0,23	612.768	7,2877	6.286.865	74,77
2000	9.429.533		2.289.330	24,28	84.753	0,90	564.147	5,98277	6.491.303	68,84
Erkek										
1980	11.663.173		5.216.151	44,72	169.241	1,45	3.953.786	33,90	2.323.995	19,93
1985	13.062.507		5.905.700	45,21	182.198	1,39	4.311.114	33,00	2.663.495	20,39
1990	14.971.090		7.501.464	50,11	293.820	1,96	4.591.394	30,67	2.584.412	17,26
2000	16.565.316		9.024.700	54,48	592.563	3,58	4.664.344	28,16	2.283.709	13,79

Genel Nüfus Sayımları 1980 (DİE, 1984), Tablo 40; 1985 (DİE, 1989), Tablo 49; 1990 (DİE, 1993), Tablo 49; 2000 (DİE, 2002), Tablo 5.31'den yararlanılmıştır. 12 yaş ve üstü nüfusu kapsar.

1980'lerin ikinci yarısından sonra belirginleşen tarım istihdamındaki azalmanın özellikle ücretsiz aile işçisi kadın oranına yansıdığı görülmektedir. 1990'da ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadın oranı %74,77'ye, 2000'de %68,84'e düşmüştür. Toplam istihdamdaki ücretsiz aile işçisi oranı ise sırasıyla %37,94'e ve %33,76'ya düşmüştür¹⁷. Ücretsiz aile işçiliğindeki düşüş kadın istihdamının niteliği bakımından önemli olmakla birlikte kadınların ezici çoğunluğu hala ücretsiz aile işçisidir ve yeni bir yüzyılın başlangıcında istihdamdaki her dört kadından sadece biri istihdam hiyerarşisinde daha üst sırada olan ücretli-yevmiyeli işlere erişebilmektedir.

Bu dönemde, kadınların ücretli-yevmiyeli çalışmasındaki sınırlı artışın ve ücretsiz aile işçiliğindeki düşüşün nedenleri literatürde arandığında, yapısal uyum programının hane gelirini düşürmesi ve geçimi sağlayabilmek için daha çok nakit kaynağa ihtiyaç duyulması ön plana çıkmaktadır (Toksöz, 2012; Ecevit, 1998). Söz konusu olgu, toplumun tüm kesimlerini etkilemekle birlikte ücretsiz aile işçiliği açısından tarım kesimine özellikle değinmek gerekmektedir.

Yapısal uyum programının devreye girmesi ile tarımsal destekler azaltılmaya başlanmış, 1980'lerin ilk yarısında iç ticaret hadleri tarım aleyhine dönmüştür. 1989 itibari ile iç ticaret hadleri yeniden tarım lehine gelişmeye başlamışsa da 1998'den itibaren bir kez daha tarım aleyhine dönmüştür (Önal, 2007). Tarım politikalarının tutarsızlaştığı, küçük üretici için tarıma devam etmeyi zorlaştırdığı, çalkantılı dönemde, kadın emeği, tarım geliri azalsa da küçük üreticinin tarımı sürdürebilmesini sağlayan temel faktörlerden biri olmuştur. Aydın (2001: 206, 216, 233-242)'a göre küçük köylüler, geliştirdikleri beka stratejileri ve yoksullukla mücadelede daha çok kadın emeğine yaslanarak ayakta kalmayı başarmış, tarımsal üretim sarsılmışsa da tam anlamıyla bir çözülme yaşanmamıştır. Nitekim kadınlar tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışmayı sürdürmüştür. Ekim 1999 hanehalkı işgücü anketine göre tarımda çalışan kadınların %87,28'i ücretsiz aile işçisidir (DİE, 2001).

Öte yandan hanehalkı işgücü anketleri 1994 itibari ile tarımda kadın istihdamının bugün de süren azalma eğilimine girdiğini göstermektedir. Ekim 1993 (DİE, 1994) hanehalkı işgücü anketi sonuçlarına göre tarımda çalışanların %52,24'ü kadındır. Ekim 1994'te ise bu oran %46,51'e (DİE, 1996), 2000'de %44,02'ye düşmüştür (DİE, 2001). Saha araştırmaları da tahıl tarımı gibi makine yoğun tarım yapılan bölgelerde kadınların tarımsal üretime katkısının düştüğünü göstermektedir (Kandiyoti, 2013: 64; Delaney, 2017: 279). Tarıma, teknoloji ve kapitalizmin nüfuzundaki artış tarımda kadın istihdamını azaltırken, kadınlar tarıma en çok ücretsiz aile işçisi olarak katıldıkları ve en yoğun çalıştıkları sektör tarım olduğu için istihdamdaki ücretsiz aile işçisi oranı yüksek seyretmeye devam etmiştir.

¹⁷ İstatistik Göstergeler 1923-2022 dokümanında yer alan verilere göre 1990'da toplam istihdamdakilerin %30,11'i, kadınların %69,20'si, erkeklerin %13,03'ü ücretsiz aile işçisidir. Bu oranlar 2000 yılı için sırasıyla; %21,59, %52,13, %10,36'dır.

Yaşamı idame ettirmek için nakit gelir ihtiyacının giderek arttığı bu dönemde, tarımda çalışan erkeklerin bir bölümü hane gelirini artırmak amaçlı tarım-dışı ücretli işlere yönelmiştir. Erkeklerin tarım-dışı ücretli çalışmaya geçmesi önceki dönemde olduğu gibi kente göç yoluyla (sürekli/geçici) ya da kırsalda ücretli çalışma imkânlarının artması ile göç etmeksizin gerçekleşmiştir (Ertürk, 1998¹⁸; Keyder ve Yenal, 2014). Kadınlar içinse göç etme imkânı erkeğe bağlı iken kırsalda tarım-dışı ücretli çalışma oldukça sınırlıdır. Velâkin, Oktik (2001)'in, Muğla köylerinde yürüttüğü araştırmanın gösterdiği gibi, kırsalda ücretli çalışma imkânı doğduğunda, iş yüklerini artırmasına -ücretli işte, tarlada ve evde olmak üzere üçlü iş yüküne neden olmasına- rağmen kadınlar bu imkândan yararlanmaktan yanadırlar¹⁹. Yasa (1966)'nın çalışmasında gördüğümüz, erkeklerin eşlerinin, “başkasının işinde” çalışmasına yönelik tutumu da artık değişmiş görünmektedir. Ne var ki, Oktik (2001)'in çalışması ataerkil yapıda yumuşamaya rağmen, erkeklerin hane reisi ve karar verici konumlarını koruduğunu göstermektedir.

Bir önceki bölümde değindiğimiz gibi toplumda, kadınların, ev kadınlığı yüceltilirken, başkasının işinde ücretli çalışmalarına dair olumsuz bir tutum vardır. Özbay'a göre (1998: 159, 163) uzmanlık gerektiren bir mesleğe sahip olmayan kadınlar, çalışmak bir zorunluluk olmadığı takdirde ev kadını olmayı yeğlemektedir. Evde ve çalışma yaşamında olmak üzere ikili iş yükü bu tutumun oluşmasında etkili olmakla birlikte Özbay, Türkiye özelinde ev kadınlığı statüsünün önemine dikkat çekmektedir. “Kendi evinin kadını” olan, evinin düzenine ilişkin karar verici konuma gelen kadınlar için ev kadınlığı bir kazanım dolayısıyla bir statü göstergesidir. 1980 sonrası yapılan araştırmalar ise özellikle kentlerde, kadınların çalışmaya ilişkin tutumunda değişikliğe işaret etmektedir. 1989-1996 yılları arasında kadın istihdamı açısından inceleyen Ecevit (1998: 47-48) kadınların kentlerde istihdama katılma oranının kadın nüfus artışından daha fazla olduğunu tespit etmiştir. Ecevit'e göre kentlerde kadın istihdamının artması, kadınların ev dışında

¹⁸ Ertürk (1998:163), küreselleşme ile birlikte kırsalda yaşayan insanlar için toprağın geçimi sağlamadaki önceliğini kaybettiğini savunmaktadır. Öte yandan, işsizliğin ve esnek çalışma koşullarının arttığı, “nakit ekonomi koşullarında” küçük üreticiler topraktan da kopmamakta ve “toprağa bağlı/serbest dolaşan” olarak gelir getirici işlere yönelmektedir. Ancak, köy dışında çalışanlar erkeklerdir, kadınlar ve yaşlılar tarımsal üretimi sürdürürken, çocuklar da yedek işgücü rolünü üstlenmektedir.

¹⁹ Oktik (2001), 1995-2000 yılları arasında, Muğla'nın geleneksel olarak tütün üreten ova ve orman kenarındaki köylerinde yaptığı araştırmada, 1990'lar ile birlikte kırsal kadınlar için turizmde çalışma olanağı doğduğunu tespit etmiştir. Kadınlar, Mayıs-Ekim ayları arasında 04.30-16.30 saatleri arasında temizlik işlerinde çalışırken eve döndüklerinde tarımsal faaliyetlerini sürdürmektedir. Turizmde çalışan kadınlar ücretli çalışma imkânını kısıtlayan tütün tarımı yerine sebzeçiliğe yönelmişlerdir. İş yükleri artmış olmasına rağmen hallerinden memnundurlar. Oktik'in çalışması her ne kadar geçici ve düşük ücretli olsa ve elde ettikleri geliri kendileri için harcamasalar da kadınların ücretli çalışmasının toplumsal itibarlarını artırdığını göstermektedir (2001:205-224).

bir işte çalışmayı tercih etmeleri ve kentlerde kadın emeğine bir talep olduğunu göstermektedir. 1980 sonrası dönemde yapılan araştırmaları inceleyen Özbay (1998: 159), kadın işsizliğindeki artışı gösteren çalışmaların da tutum değişikliğinin bir göstergesi olduğunu belirtmektedir. Kısaca, bu dönemde ekonomik koşulların zorlaması ve kapitalizmle ataerkinin uyumlaşması ile birlikte kadınların ücretli-yevmiyeli çalışma oranı artmış, ücretsiz aile işçiliği oranı özellikle kadınlar için azalmıştır.

1980'ler gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye'de [tarım dışında] enformel çalışmanın arttığı yıllardır (Ecevit, 1998:32). Enformel bir emek türü olan ücretsiz aile işçiliği daha çok kırsalla ve tarımla özdeşleştirilse de bu dönemdeki ampirik çalışmalar (Özbay,1995; Dedeoğlu, 2009; Özar, 2000) kentsel alanda ve tarım dışı sektörlerde ücretsiz aile işçisi olarak çalışma oranının artmış olduğunu düşündürmektedir. Özbay (1995: 138,139), 1982 yılında Ereğli'de yaptığı araştırmada örnekleminde yer alan 15 yaş ve üstündeki her dört kadından birinin çalıştığını ve bu oranın 1980 nüfus sayımında il ve ilçe merkezlerinde 12+ kadınlar için verilen orandan(%11,8) fazla olduğunu bulmuştur. Özbay, örneklemindeki kadınların %3,5'inin düzenli olarak, %7,9'unun bazen kocalarına işlerinde yardım ettiğini bildirmiştir. Özar'ın (2000), 1996 yılında, İstanbul'un düşük gelirli mahallelerinde, 1210 hanede, toplam 5634 kişi ile yürüttüğü araştırmanın bulgularına göre çalışanların %80,5'i enformel çalışmaktadır. Enformel çalışanların %20,4'ü kadındır ve %8,2'si ücretsiz aile işçidir. 1990'ların başında hanehalkı işgücü anketlerine bakıldığında, ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların yaklaşık %2 kadarının tarım dışında istihdam edildiği (DİE,1992), 90'ların sonuna geldiğinde bu oranın %3'ün üstüne çıktığı görülmektedir (DİE, 2001).

Tekeli'nin (1982) belirttiği gibi resmi istatistik toplama yöntemleri uluslararası standartlara uygun olsa da yereldeki özgüllükleri ölçmede yetersiz kalmaktadır. Resmi verilerin enformel kesimi kapsamadaki yetersizliği, enformel çalışanların işgücü istatistiklerine eksik yansımaya yol açmaktadır. Özbay'a (1995: 135) göre enformel çalışan kadın işgücünün, istatistiklere eksik yansımalarının kadınların kendinden kaynaklanan sebepleri de vardır. Birincisi, kadınlar yaptıkları ekonomik faaliyeti işten çok boş zamanlarını değerlendirme faaliyeti [aile bütçesine katkı] olarak görmekte; ikincisi, düşük statülü işlerde çalışan kadınlar kendilerini ev kadını olarak tanıtmayı tercih etmektedir. Dedeoğlu da (2009), 1999-2000 yıllarında İstanbul'un aile işletmesi- konfeksiyon atölyelerinde yaptığı araştırmasında, kadınların ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığını ancak kadınların aile işine katkısının diğer aile üyeleri tarafından iş olarak görülmediğini, yapılan işin kadınların kendileri tarafından da yardım olarak algılandığını göstermiştir. Bu bakımdan bu dönemde kentlerde ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların sayısının, hem resmi istatistik toplama yöntemleri hem de kadınların kendilerinden kaynaklanan sebeplerle eksik tespit edilmiş olması yüksek bir ihtimaldir.

White'ın (2015: 26-28) 1986-88 yılları arasında, İstanbul'da, "küçük ölçekli üretimde kadın emeği" üzerine yaptığı araştırma ise kadın kimliğinin oluşmasında

emeğin rolüne ve kadınların ekonomik faaliyetlerini neden çalışma olarak görmediğine ilişkin bilgi sunmaktadır. White'a göre kadın emeği, aile ve akrabalık, komşuluk gibi toplumsal gruplara aidiyet oluşturmada, cinsiyet kimliğinin oluşmasında ve kadınların toplumsallaşmasında önemli bir işlev görmektedir. Evli kadınlar iyi bir eş, anne olma kimlikleri ile “aile işine” dahil olurken bu emek, aile hayatına doğal bir katkı olarak görülmektedir. Aile işinde emek harcamak bir iş değil grup kimliğinin parçası olduğundan ahlaken ve toplumsal olarak onaylanmaktadır.

White, Özbay ve Dedeoğlu'nun gösterdiği gibi ataerkil toplumsal normlar kadınların kendi emeğine bakışını da şekillendirmektedir. Bununla birlikte, çalışmanın, “ücretli çalışmaya” indirgendiği kapitalist yorumunda kadınlarca gerçekleştirilen üretken faaliyetlerin birçoğu “çalışma” değeri kazanmamaktadır. Her ne kadar istihdam kapsamında değerlendirilse de piyasaya üretim yapan aile işinde çalışmak da buna dahildir. Aile işinde emek harcamak kadın kimliğinin doğal bir parçası olduğundan ücretsiz aile işçiliği kadınlara “çalışan kadın” statüsü kazandırmamakta ve kadınların kendilerini “ev kadını” olarak tanıtmalarına neden olmaktadır. Kadınların kendilerini “ev kadını” olarak tanıtmaları bir bakıma kapitalist toplumda, “çalışmanın”, “ücretli çalışmaya” tekabül ettiğinin, toplumsal düzlemde “çalışan kadın” olarak algılanmadıklarının farkında olmalarından kaynaklanmaktadır.

Ele aldığımız dönem için değerlendirme yapacak olursak, 1980'lerden itibaren değişen ekonomi politikalarına, tarımsal desteklerin azaltılmasına, tarım gelirinin düşmesine bağlı olarak tarımın toplam istihdamdaki payı giderek azalmıştır. 1990 itibari ile toplam istihdamdaki ücretli-yevmiyeli statüsünde çalışan oranı, ücretsiz aile işçisi statüsünde çalışan oranını aşmıştır (bkz tablo 5). Kentlerde, enformel sektördeki büyüme ile tarım-dışı alanlarda da ücretsiz aile işçiliği görünür olmuştur. Kadınların kırdan ve tarımdan kopmaya başlaması, kırsaldan kopan kadınların en azından bir bölümünün kentlerde ücretli istihdama katılması ile ücretsiz aile işçisi oranında kayda değer bir gerileme görülmüştür. Bu dönemde kadınların başkasının işinde ücretli çalışmasına ilişkin bakış açısının değiştiği, ataerkil normların kadınların üstündeki baskısının gevşediği gözlenmektedir. Ne var ki, tüm bu gelişmelere rağmen erkekler “eve ekmek getiren” hane reisi konumlarını korurken²⁰ kadınlar istihdama en çok ücretsiz aile işçisi olarak katılmaya devam etmiştir.

²⁰ 1990'lerden beri ülkemizde de uygulanan Dünya Değerler Araştırmasının bulguları bu görüşü destekler niteliktedir. Katılımcılara iş kılığının olduğu durumunda erkeklerin işe erişim hakkının kadınlardan daha fazla olması gerektiği görüşüne ne kadar katıldıkları sorulmaktadır, 95-99 araştırmasına göre katılımcıların %66,2'si bu görüşü desteklemektedir (worldvaluessurvey.org).

2000'lerden Günümüze Ücretsiz Aile İşçiliği

Türkiye, yeni yüzyılı, ekonomik kriz ve IMF programı ile karşılaşmıştır. AKP hükümeti ciddi bir yoksullaşmaya neden olan 1999 ve 2001 ekonomik krizleri sonrası 2002 yılında iktidara gelmiş, bir önceki hükümet döneminde imzalanan IMF programı yürütülerek ekonomik krizden çıkmıştır. 1999'da AB'ye aday ülke ilan edilen Türkiye, 2005 yılında ise AB ile tam üyelik müzakerelerine başlamıştır. Bu dönemde ülkeye güçlü bir sermaye girişi olmuş ve ekonomik kriz aşılarak hızlı bir ekonomik büyüme gözlenmiştir (Özmen Yılmaz, 2024). Konjonktürün katkısı ile 1950'lerden beri düşmekte olan kadınların işgücüne katılımı 2005 yılı sonrasında artış eğilimine girmiş ve kadınlar için istihdam statüsü dağılımında önemli değişimler meydana gelmiştir. Fakat ekonomi ve siyasetteki görece olumlu tablo önce 2008 küresel ekonomik krizi sonrasında ülkede yaşanan siyasal rejim çalkantıları ve bunların ekonomiye yansması sebebiyle kısa sürmüştür. 2000'lerden günümüze tarım istihdamı ciddi düzeyde gerilerken sanayi istihdamında sınırlı bir gelişme görülmüş asıl olarak hizmetler sektörünün istihdamdaki payı artmıştır (bkz. tablo 6).

Tablo 6: Seçilen yıllar ve ekonomik faaliyet koluna göre istihdam dağılımı

Yıl	Toplam		Tarım		Sanayi		Hizmetler		İnşaat	
	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran
2001	21.524	37,6	8.089	37,6	3.774	17,5	8.551	39,7	1.110	5,2
2005	20.067	25,7	5.154	25,7	4.178	20,8	9.628	48,0	1.107	5,5
2009	21.277	24,7	5.254	24,7	4.130	19,4	10.644	50,0	1.249	5,9
2010	22.594	25,2	5.683	25,2	4.494	19,9	10.985	48,6	1.432	6,3
2015	26.621	20,6	5.483	20,6	5.331	20,0	13.892	52,2	1.914	7,2
2019	28.080	18,2	5.097	18,2	5.561	19,8	15.875	56,5	1.550	5,5
2020	26.812	17,6	4.716	17,6	5.498	20,5	15.061	56,2	1.538	5,7
2023	31.632	14,8	4.695	14,8	6.711	21,2	18.230	57,6	1.997	6,3

İstatistiki Göstergeler 1923-2022 (TÜİK, 2022), Tablo 8.4; İstatistiklerle Türkiye 2023 (TÜİK, 2024a) Tablo 10.3'den yararlanılmıştır. 2001, 2005, 2009 verileri eski seriye, 2010, 2015, 2020 verileri yeni seriye aittir. 2021 itibari ile HİA kapsam, tanım ve tasarımıdaki düzenlemeler nedeni ile seri önceki yıllarla karşılaştırılabilir değildir.

2001 yılında istihdamdakilerin %37,6'sı tarımda istihdam edilmektedir, 2005 yılına gelindiğinde tarımın istihdamdaki payı %25,7'ye gerilemiştir. 2010'lu yılların başında istihdamdaki her dört kişiden biri hala tarımda çalışmaktadır. 2010'larda tarımdaki oransal istihdam azalışı 2000'lere göre yavaşlarsa da sürmüştür. 2020'de Covid-19 pandemisinin etkisi ile tüm sektörlerde sayısal olarak istihdam kaybı yaşanmış ancak, izleyen yıl tarım dâhil tüm sektörlerde istihdam artışı görülmüştür. Ne var ki, 2022 yılı itibariyle tarım istihdamı hem sayısal hem oransal olarak

düşmeye devam etmiştir. 2023 yılı verilerine göre istihdamdakilerin %14,8'i tarımda çalışmaktadır.

Tarım istihdamındaki azalış ile ilişkili olarak toplam istihdamdaki ücretsiz aile işçisi oranı da düşmeye devam etmektedir. 2001 yılında istihdamdakilerin %22,60'ı ücretsiz aile işçisi iken bu oran 2005'de %14,16'ya düşmüştür. 2019'da istihdamdaki her 10 kişiden 1'i hala ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. 2023 yılı verilerine göre ise ücretsiz aile işçilerinin istihdamdaki oranı %7,95'e düşmüştür (bkz. tablo 7).

İstihdam statüsü tablosu cinsiyet yönünden incelendiğinde özellikle 2000'lerin ilk yarısında kadınlar için ücretsiz aile işçiliği oranının ciddi biçimde düştüğü görülmektedir. 2001 yılında istihdamdaki kadınların %53,26'sı ücretsiz aile işçisi iken bu oran 2005 yılına gelindiğinde %37,65'e inmiştir. 2005 yılında ücretli-yevmiyeli çalışan kadın oranı ilk defa ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadın oranını geçmiştir. 2010'da istihdamdaki ücretsiz aile işçisi kadın oranı %35,18'e, 2015'te %28,37'ye düşmüş, 2019'da %22,94'e kadar inmiştir. 2023 yılında ise istihdamdaki kadınların %16,55'inin ücretsiz aile işçisi, %72,38'inin ücretli-yevmiyeli olarak çalıştığı görülmektedir. Ücretsiz aile işçiliğindeki bu ciddi düşüş kadın istihdamının niteliği bakımından oldukça önemli olsa da istihdamdaki her 6 kadından 1'i hala ücretsiz aile işçisidir. Gelişmiş ülkelerde ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların oranı %2 düzeyindedir (WIEGO, 2019:6). Türkiye'de kadınlar için ücretsiz aile işçiliği oranı ise hala bu oranın üstündedir.

Tablo 7: Seçilen yıllar ve cinsiyete göre istihdam statüsü dağılımı

	Toplam		Ücretli, Yevmiyeli		İşveren		Kendi hesabına		Ücretsiz aile işçisi	
	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran
Toplam	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran	sayı	oran
2001	21.524	47,18	10.156	47,18	1.140	5,30	5.365	24,93	4.865	22,60
2005	20.067	56,99	11.436	56,99	1.101	5,49	4.689	23,37	2.841	14,16
2009	21.277	60,02	12.770	60,02	1.209	5,68	4.429	20,82	2.870	13,49
2010	22.594	60,91	13.762	60,91	1.202	5,32	4.547	20,12	3.083	13,65
2015	26.621	66,97	17.827	66,97	1.175	4,41	4.468	16,78	3.150	11,83
2019	28.080	68,43	19.216	68,43	1.253	4,46	4.709	16,77	2.902	10,33
2020	26.812	69,82	18.719	69,82	1.199	4,47	4.421	16,49	2.473	9,22
2023	31.632	71,23	22.532	71,23	1.469	4,64	5.117	16,18	2.514	7,95
Kadın										
2001	5.969	33,22	1.983	33,22	40	0,67	769	12,88	3.179	53,26
2005	5.108	48,32	2.468	48,32	50	0,98	667	13,06	1.923	37,65
2009	5.870	51,09	2.999	51,09	77	1,31	749	12,76	2.045	34,84
2010	6.424	50,75	3.260	50,75	82	1,28	822	12,80	2.260	35,18
2015	8.058	61,69	4.971	61,69	95	1,18	707	8,77	2.286	28,37
2019	8.924	66,64	5.947	66,64	129	1,45	801	8,98	2.047	22,94
2020	8.306	68,96	5.728	68,96	146	1,76	758	9,13	1.674	20,15
2023	10.346	72,38	7.488	72,38	177	1,71	970	9,38	1.712	16,55
Erkek										
2001	15.555	52,54	8.173	52,54	1.100	7,07	4.596	29,55	1.686	10,84
2005	14.959	59,95	8.968	59,95	1.051	7,03	4.022	26,89	918	6,14
2009	15.407	63,42	9.771	63,42	1.132	7,35	3.680	23,89	825	5,35
2010	16.170	64,95	10.502	64,95	1.120	6,93	3.725	23,04	823	5,09
2015	18.562	69,27	12.857	69,27	1.080	5,82	3.760	20,26	865	4,66
2019	19.156	69,27	13.269	69,27	1.124	5,87	3.908	20,40	855	4,46
2020	18.506	70,20	12.991	70,20	1.053	5,69	3.662	19,79	800	4,32
2023	21.286	70,68	15.045	70,68	1.293	6,07	4.147	19,48	802	3,77

İstatistik Göstergeler 1923-2022 (TÜİK, 2022) Tablo 8.8; İstatistiklerle Türkiye 2023 (TÜİK, 2024a) Tablo 10.2'den yararlanılmıştır. 2008 sonrası veriler yeni nüfus projeksiyonuna göre yapılmaktadır. 2005 verisi yeni nüfus projeksiyonuna göre TÜİK tarafından revize edilmiş halidir. 2021 yılı itibari ile HİA kapsam, tanım ve tasarımındaki düzenlemeler nedeni ile önceki yıllarla karşılaştırılabilir değildir.

Ücretsiz aile işçiliği oranının 2000'lerde nasıl bu kadar düştüğünü anlayabilmek için öncelikle tarım istihdamındaki gerilemeyi irdelemek gerekmektedir. 2001 ekonomik krizi sonrası Dünya Bankası ile yapılan anlaşma ile uygulamaya konan Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) tarım istihdamındaki gerilemenin ana nedenidir. TRUP ile tarımdaki fiyat ve girdi sübvansiyonları geri çekilmiş, devletin tarım üzerindeki etkisi azaltılırken çokuluslu sermayenin tarıma nüfuzuna imkan tanıyan bir zemin yaratılmıştır (Keyder ve Yenal, 2014:60). Geri çekilen sübvansiyonların yerine “doğrudan gelir desteği” (DGD)²¹ ve tütün, fındık gibi üretim fazlası olduğu iddia edilen ürünler yerine önerilen ürünleri ekenler için “alternatif ürün desteği” getirilmiştir.

Ne var ki, geleneksel geçim kaynağı olan ürünlerde devlet desteğini kaybeden üretici için ne DGD ne alternatif ürün projesi çözüm olmamıştır. Çiftçinin elde ettiği gelirdeki artış hızı millî gelirdeki artış hızının gerisinde kalmış başka ifade ile çiftçilerin toplam gelirden aldığı pay azalmıştır. (Orhangazi, 2019). Dahası küçük çiftçi çokuluslu şirketler ile baş başa bırakılmış, tarım satış kooperatifleri işlevsizleştirilmiş, kredi imkânları daraltılmış, örgütsüz olan çiftçi pazarlık gücünü yitirmiştir. Zor koşullarda üretime devam eden küçük çiftçiler için beka stratejileri de yeterli gelmeyince kırsalda ciddi bir tarım dışına kayma yaşanmış ve TRUP'un uygulamada kaldığı yıllarda (2001-2008) tarım istihdamı önemli ölçüde azalmıştır (Aydın, 2018: 221-285).

TRUP'un etkilerini daha yakından görmek için hanehalkı işgücü verilerine detaylı bakıldığında, 2000 yılında kadınların %59,08'i tarımda istihdam ediliyorken (DİE, 2001), 2009'da bu oranının %41,66'ya düştüğü (TÜİK, 2010) ve tarımın kadınların en yoğun çalıştığı sektör olma özelliğini yitirdiği görülmektedir²². 2000-2009 döneminde, tarımda istihdam edilen kadın işgücü %23, tarımda istihdam edilen toplam işgücü ise %27 düzeyinde azalmıştır.

Tarımsal desteklerin bir kısmı 2005 yılında geri gelmeye başlamıştır. Destekler geri gelmeye başlasa da 2006 yılında çıkarılan Tarım Kanunu bunun eskiye dönüş anlamına gelmediğini göstermektedir. Kanunda açıkça belirtildiği gibi desteklemeler artık “piyasa mekanizmasını bozmayacak” şekilde düzenlenmektedir (Keyder, 2014:215). 2010'lu yıllara gelindiğinde tarımdan geri çekilen devlet desteklerinin önemli bir bölümünün farklılaşarak geri geldiği görülmektedir. 2017 itibarıyla ise Havza Modeli uygulamaya konmuş, ürün destekleri belirlenen

²¹ 2000/267 sayılı kararnameye göre DGD, mevcut desteklemelerin kaldırılması ile zarara uğrayan çiftçiyi alternatif ürünlerin tarımına yöneleceği süreçte desteklemeyi amaçlayan geçici bir tedbirdir (aktaran Aydın, 2018:273).

²² Hanehalkı işgücü anketi, ekonomik faaliyet koluna göre istihdam verilerine göre tarımda çalışan kadın oranı ilk defa 2006(TÜİK, 2007) yılında %50'nin altına gerilemiş ve %48,47'ye düşmüştür. 2008'de ise hizmet sektöründe çalışan kadın oranı (%42,22) ilk defa tarımda çalışan kadın oranını (%42,07) aşmıştır (TÜİK, 2009).

havzalarda belirlenen ürünler için verilmeye başlanmıştır.²³ Ne var ki, Covid-19 pandemisi ile birlikte iyice hissedilen ekonomik kriz ortamında, küçük üretici yeni düzene ayak uyduramadığı için tarımdan çekilmeye devam etmektedir. Tarım istihdamındaki azalma ücretsiz aile işçiliği oranlarının düşmesindeki ana etken olmayı sürdürmektedir.

Tarım özelinde, istihdam statüsü örüntüsünde son on yıllık değişime bakıldığında ücretsiz aile işçiliğinden ücretli-yevmiyeli ve kendi hesabına çalışmaya bir kayma görülmektedir. 2013'de tarım çalışanlarının %9,84'ü ücretli-yevmiyeli, %42,43'ü kendi hesabına, %46,52'si ücretsiz aile işçisi statüsünde çalışmaktadır (TÜİK, 2014). 2023'e gelindiğinde ücretli-yevmiyeli çalışan oranı %13,5'e, kendi hesabına çalışan oranı %43,79'a çıkmış buna karşın ücretsiz aile işçisi oranı %41,55'e düşmüştür. 2023 yılında tarımda çalışan kadınların %75,28'i, erkeklerin %17,85'i ücretsiz aile işçisi statüsündedir (TÜİK, 2024a: 77).

---

²³ 2023 itibarı ile ÇKS'ye kayıtlı üreticiler bağlı oldukları havzada desteklenen ürünler için ve diğer ürünler için değişen miktarlarda mazot ve gübre desteği ile toprak analiz desteği alabilmektedir. Yine havza modeli içinde destek verilen ürünler için fark ödemesi desteği mevcuttur. Bunun dışında organik tarım desteği, organik hayvancılık desteği, iyi tarım uygulamaları desteği, küçük aile işletmesi desteği gibi destekler ile sertifikalı tohum/fıdan desteği, biyolojik ve biyoteknik mücadele desteği yine hayvansal üretimin desteklenmesi için çeşitli hayvancılık destekleri verilmektedir (Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, 2023).

Tablo 8: Ücretsiz Aile İşçilerinin Tarım ve Tarım-dışı Alanlardaki Dağılımı

Toplam	Toplam		Tarım		Tarım-dışı	
	sayı	sayı	oran	sayı	oran	
2020	2.547	2.110	82,84	437	17,16	
2021	2.695	2.200	81,63	495	18,37	
2022	2.665	2.113	79,29	551	20,68	
2023	2.514	1.951	77,61	563	22,39	
Kadın						
2020	1.716	1.535	89,45	181	10,55	
2021	1.812	1.612	88,96	200	11,04	
2022	1.820	1.573	86,43	246	13,52	
2023	1.712	1.459	85,22	253	14,78	
Erkek						
2020	831	575	69,19	257	30,93	
2021	883	588	66,59	295	33,41	
2022	845	540	63,91	305	36,09	
2023	802	492	61,35	310	38,65	

TÜİK İşgücü İstatistikleri 2023 (TÜİK, 2024b)'den yararlanılmıştır.

Ücretsiz aile işçiliğinin tarımda yoğunlaşmasındaki en temel sebep daha önce de tartışıldığı gibi aile emeğine dayalı küçük üreticiliğin tarımdaki yaygınlığıdır. Küçük üreticiliğin ataerkil yapısı içinde kadınlara düşen rol ücretsiz aile işçiliğidir. Bu durumun kadını erkeğe tabi kılan ataerkil aile yapısı dışında yine ondan bağımsız olmayan bir başka nedeni, tarımdaki toprak mülkiyetinin cinsiyetliliğidir²⁴ (Ecevit,1994; Karkıner,2006; Kocacıçak, 2022). Bu geleneksel yapının dışında bugünkü Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) de toprak mülkiyetine dayanması sebebiyle toprağın mülkiyetine sahip olmayan kadınları dışlamaktadır. Erkekler toprağın sahibi oldukları için çiftçi olarak anılırken kadınlar onların ücretsiz işçisi durumundadır.

2000'lerden günümüze literatürde ücretsiz aile işçiliğinin izi sürüldüğünde, araştırma sayısının hala çok sınırlı olduğu, tarımda ücretsiz aile işçiliğine kısıtlı da

²⁴ Türkiye kırsalında yaygın olan kadınların babadan kalan mirası bedelsiz ya da oldukça düşük bir bedelle erkek kardeşlerine devretmesidir. Toprak mülkiyeti, erkeğe güç sağlarken emeğinden başka bir şeyi olmayan kadın, erkek karşısında ikincil bir konuma itilir. Erkeğin toprak mülkiyeti ile sağladığı güç kadının tarımdaki eşitsiz konumunun (Ecevit, 1994), emeğin cinsiyete dayalı eşitsiz örgütlenmesinin ve ataerkil sömürünün sürdürülmesinin (Kocacıçak, 2022) temel dayanağını oluşturur.

olsa bir ilgi varken tarım-dışı sektörlerde ücretsiz aile işçiliğinin kendine neredeyse hiç yer bulamadığı görülmektedir. Tarımda ücretsiz aile işçiliği bir istihdam probleminden çok kadın emeğinin görünmezliği, değersizliği bağlamında ele alınmaktadır (Sezer, 2022; Candan ve Günal, 2013; Uzun Yılmaz, 2019). Tarımda kadın emeğini inceleyen çalışmada Alkan (2018: 100), ücretsiz aile işçiliğinin, kadınların kendi tercihi olmadığını, imkân bulmaları halinde ücretli çalışmak istediklerini bildirmektedir. Tarımda ücretsiz aile işçiliğini inceleyen Özgen Öney (2023) ise örneklemindeki kadınların %60'ının sosyal güvenceye sahip olmak istediğini ortaya koymuştur. Tarımda ücretsiz aile işçiliğini inceleyen bir başka araştırmada Ergün (2024), tarımsal dönüşüm sonrasında tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların emek harcama biçimlerinin çeşitlendiğini, istihdam statüsü kategorilerine göre birden fazla biçimde emek harcayabildiklerini göstermiştir. Kadınlar eşlerinin toprağında tarımsal üretim yaparken, ücretsiz aile işçisi; pazarda ürettikleri ürünleri satarken, kendi hesabına çalışan; fındık hasadında, başkasının bahçesinde çalıştıklarında, yevmiyeli çalışan; ücretli çalışma imkânı bulduklarında ise ücretli işçi olabilmektedirler. Bununla birlikte küçük aile üreticiliği varlığını sürdürdüğü müddetçe kadınların ücretsiz aile işçiliği devam etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Ücretsiz aile işçisi verilerine ulaşabildiğimiz 1950'lerden günümüze değin yaptığımız incelemede görüldüğü gibi ücretsiz aile işçiliği ile en çok kadınlar yüz yüze kalmaktadır. Bu bakımdan ücretsiz aile işçiliği son derece cinsiyetli bir istihdam biçimidir. Ücretsiz aile işçileri, tarımda yoğunlaşmakla birlikte son yıllarda tarım istihdamının azalması ile daha açık görüldüğü üzere ücretsiz aile işçiliği tarıma özgü bir problem değildir.

Ücretsiz aile işçiliğinin Türkiye'de yüksek seyretmesinin temel nedenlerinden biri, gelişmiş ülkelere göre tarımın istihdamdaki payının yüksek olması ve tarımda aile emeğine dayalı küçük üreticiliğin yaygınlığıdır. Tarımın istihdamdaki payı düştükçe ücretsiz aile işçiliği oranı da düşmektedir. Kadınların formel ya da enformel ücretli işlere erişiminin artması, kırsalda tarım-dışı istihdam olanaklarının gelişmesi, ücretsiz aile işçisi oranının düşmesini hızlandıran sebepler arasında sayılabilir.

Ücretsiz aile işçilerinin kadın istihdamındaki payının yüksek olmasının nedeni ise ataerkil toplumsal normların kadınların çalışma durumunu şekillendirmesinden kaynaklanmaktadır. Bugün dahi, eşleri istemediği için başkasının işinde ücretli çalışma imkânı bulamayan kadınlar istihdama katılamamakta ya da sadece aile işine dâhil olabilmektedir. Küçük aile işletmelerinin mülkiyeti erkeğe ait olduğu için, gerek tarımda gerek tarım-dışında, erkekler, işveren ya da kendi hesabına statüsünde, kadınlar ise ücretsiz aile işçisi statüsünde çalışmaktadır. Türkiye'de erkeğin "eve ekmek getiren hane reisi" konumu önemli ölçüde varlığını sürdürmekte ve istihdam imkânının sınırlı olduğu ortamda erkekler

ücretli iş imkânlarından daha fazla yararlanmaktadır. İstihdam oranları da bunun açık bir göstergesidir, erkeklerde istihdam oranı %65,7 iken kadınlarda istihdam oranı %31,3'tür (TÜİK, 2024a: 76). Daha fazla kadın ücretli çalışma imkanına eriştikçe ücretsiz aile işçisi oranı da düşecektir.

Ataerki yapıların kurumsal yapılara yansımaları, ücretsiz aile işçilerinin istihdamda kabul edilmelerine karşın gerçek bir çalışan (kişi) olarak kabul görmemelerine, çalışmadan doğan her türlü haktan yoksun bırakılmalarına yol açmaktadır. Sosyal güvenlik sisteminin dışına itilen kadınlar, sağlık imkanlarından kocalarının sosyal güvenceleri ile yararlanmakta, kayıt dışı çalıştıkları için emeklilik hakkı, boşanmaları halinde aile işletmesinde harcadıkları emekten doğan bir hak talep edememektedirler.

Ücretsiz aile işçiliği, Çalışma Bakanlığının Ulusal İstihdam Stratejisi belgesinde bir istihdam sorunu olarak yer almamaktadır. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığınca hazırlanan Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesinde (2024-2028), ücretsiz aile işçiliğinin, kadınlar arasında ve tarım alanındaki yaygınlığı, ücretsiz aile işçisi kadınların sosyal güvenceden yoksunluğu problem edilmekle birlikte eylem planında buna ilişkin doğrudan çözüm üretecek faaliyetler bulunmamaktadır. Tarım Bakanlığınca (2012: 68) hazırlanan "Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi Ulusal Eylem Planında (2012-2016)" kırsal alanda kadın ve erkeklerin aynı oranda hatta kadınların daha fazla çalıştıkları ancak kadınların ücretsiz aile işçisi statüsünden kurtulamadıkları belirtilmekte bu durumu aşmak için kadınların girişimcilik ve pazarlama faaliyetlerinde etkin olarak yer almasının sağlanacağı ifade edilmektedir. Politika belgelerinde, kadın girişimciliğinin artırılması yoluyla istihdamdaki işveren ve kendi hesabına çalışan kadın oranının yükseltilmesi, ücretsiz aile işçisi kadınların oranının azaltılması öngörülmektedir. Oysaki girişimciliğin ve/veya kadın kooperatifçiliğinin artırılmasının ücretsiz aile işçisi sorununa çözüm olması mümkün değildir. Ücretsiz aile işçiliği, küçük ölçekli aile işletmesinde ücretsiz çalışmakla ilgili bir durumdur. Küçük ölçekli aile işletmeleri dün olduğu gibi bugün ve yarın da hem tarım hem tarım-dışı alanlarda varlıklarını sürdürmeye devam edecektir. Ücretsiz aile işçiliğinin kapitalist üretim sisteminde cinsiyetli ve ikircikli bir yapı olarak varlığını halen sürdürebilmesi tam da kapitalizmin ataerki ile uyumu bağlamında anlamlıdır. Özellikle tarımda kadın emeği dendiğinde ücretsiz aile işçiliği, ücretsiz aile işçiliği dendiğinde de tarımda kadın emeğinin akla gelmesi bu kategorinin ancak ataerki tahakküm ilişkileri sayesinde varlık sürdürdüğü gerçeğinin göstergesidir. Aile işletmelerinde çalışan kadınların haklarını tanıyan ve koruyan onları erkekler karşısında güçlendiren düzenlemelere ihtiyaç vardır.

Gelişmiş ekonomilerde ücretsiz aile işçilerine haklar tanınmaya başlanmıştır. Türkiye'de de yasal düzenlemelerin yapılması özellikle küçük üretici ailelerde tarımsal üretimin yükünü üstlenen kadınların hak ettikleri ve saha bulgularında gördüğümüz gibi talep ettikleri emeklilik haklarını alabilmeleri için önemlidir. Fransa örneğinde olduğu gibi aile işletmesinde çalışan evli kadınların, "ortak", "işçi", ya da "iştirakçi eş" (collaborating spouse) olarak beyan edilmesi zorunluluğu

getirilebilir. Emeklilik hakkı elde edebilmeleri için özel düzenlemeler yapılabilir ya da mevcut sistem içinde kayıtlı olmaları için sigorta ücretinin bir bölümünün devlet tarafından karşılanması gibi teşvikler getirilebilir. Ancak tüm bunların yapılabilmesi için öncelikle “ücretsiz aile işçiliği” istihdam sorunu içinde bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmalıdır.

Extended Summary

Unpaid family workers, in their simplest definition, refer to men, women or children who work in a family business but do not earn income in return for this work. However, while unpaid family work is a temporary or marginal situation for men, it can be an unchangeable fate for women. The fact that women face unpaid family labor all over the world, especially in agriculture, is a clear indication that unpaid family labor is a gendered category. On the other hand, while employment is a situation related to paid work, unpaid family workers do not receive a wage for the labor they spend in the family business, although they are considered employed, but they can benefit in kind or cash from the household income. Therefore, unpaid family labor is a category that is not only gendered but also contradictory.

The aim of this study is to reveal the conceptual and quantitative change of unpaid family labor, which is a gendered and contradictory category that has been neglected in the labor literature, over the historical process, and to seek an answer to the question of why unpaid family labor is still relatively high through the example of Turkey. For this purpose, the study first examines the conceptual content of "unpaid family labor" and its place in the employment hierarchy within the framework of international and national labor and employment standards. Then, the historical course of unpaid family labor in Turkey was revealed statistically using population censuses and TUIK data. In addition, the socio-economic structure of the country, especially the transformation in agricultural structures and the dominant patriarchal patterns, which form the basis for quantitative changes in the unpaid family labor category, have also been tried to be included in the analysis.

According to census data, in the 1950s, more than half of the employed population in Turkey was unpaid family workers. During this period, a large part of the population relied on agriculture for their livelihood, and petty commodity production based on family labor constituted the basic structure of agriculture.

When the course of unpaid family labor in the General Population Census and Household Labor Force Surveys is examined, it is seen that as the share of agriculture in employment decreases, the rate of unpaid family workers in total employment also decreases. While the status of unpaid family workers for men decreased rapidly in the 1950s and 1960s, the decrease in unpaid family workers for women occurred more late in the late 1960s and 1970s. This difference is mainly due to the fact that during the rural-to-urban migration process, which accelerated in the

1950s, men migrated primarily and women continued agricultural production. As the opportunities for secure employment for women in non-agricultural sectors such as Public Economic Enterprises expand with the economic development and industrialization process, it is observed that there is a certain increase in the proportion of women in paid and wage labor. However, for the Turkish economy, economic development does not always mean the creation of new employment in parallel with the population growth rate, and in an environment of scarce employment, men continue to benefit primarily from paid jobs.

Until the 1980s, the agricultural sector in Turkey was protected by various mechanisms. As a result of the neoliberal policies implemented in the 1980s, a deregulation process took place in agriculture, and in the 2000s, there was a separation from agriculture at an unprecedented pace. The rates of unpaid family workers have decreased significantly in both total employment and agricultural employment, as well as among women. On the other hand, as the rate of unpaid family workers in agriculture decreases, the rate of unpaid family workers in non-agricultural sectors becomes visible and it becomes clear that unpaid family labor is not a situation specific to agriculture.

One constant from the 1950s to the present is the gendered nature of unpaid family labor. Even today, it is common to find women who, because their husbands do not allow them to work for wages elsewhere, assist in the family business. The ownership of small family enterprises is mostly held by men, leading to men working as employers or self-employed, while women are categorized as unpaid family workers, both in agriculture and non-agriculture. The notion of the man as the "breadwinner" of the household persists significantly, and men continue to benefit primarily from paid employment opportunities.

In conclusion, unpaid family labor is related to working in family enterprises, and as long as small family enterprises exist, unpaid family labor will continue to exist. Therefore, there is a need for legal regulations to ensure that unpaid family workers can obtain rights arising from their work and achieve individual social security. Since unpaid family labor predominantly affects women and is a temporary situation for men but a permanent one for women, women should be the focus of these regulations.

Beyanlar

Katkı Oranı Beyanı

Çalışmaya, Zeynep Evrim Ergün birinci, Demet Özmen Yılmaz ikinci yazar olarak katkıda bulunmuştur.

Çıkar Çatışması Beyanı

“Cinsiyetli ve Çelişkili Bir Kategori Olarak Ücretsiz Aile İşçiliğinin Türkiye’deki Seyri” başlıklı makalemizde, hiçbir kurum, kuruluş ve kişi ile çıkar çatışması bulunmadığını beyan ederiz.

KAYNAKÇA:

- Akduran, Ö. (2004), Ekonomi Politikalarında Kadın ve Özelleştirmenin Kadın Çalışanlara Etkisi: Tekel Tütün İşletmeleri Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alkan, I. (2018). Tarım Sektöründe Kadın Emegi Çarşamba Ovası Gündoğdu ve Damlatış Köylerinde Fındık, Çeltik ve Sebze Üretimi Özelinde Bir İrdeleme, Ankara:Gazi Kitabevi
- Andersen, G.E. (2013). “Toplumsal Riskler ve Refah Devletleri”, Buğra A. ve Keyder Ç.(der) Sosyal Politika Yazıları (çev. Çakar, Y. B.-Balaban, B. U.) içinde, İstanbul:İletişim Yayıncılık, 33-54
- Aydın, Z. (2018). Çağdaş Tarım Sorunu, Ankara: İmge Kitabevi.
- Benston, M. (1969). "The Political Economy of Women's Liberation."Monthly Review,”.
- Bulut, E. (2023). Cumhuriyet Türkiye'sinde Tarımın Dönüşüm Serüveni: Dün, Bugün Ve Yarın. Akademik Hassasiyetler, 10(Cumhuriyet Özel Sayısı), 616-641. <https://doi.org/10.58884/akademik-hassasiyetler.1355647>
- Bulutay, T. (2002). “Kadın İşlendirmesinin Nitelikleri, Boyutları ve Genel Nitelikleri”, Bulutay T. (der) İstihdam ve Eğitim Projesi İşgücü Piyasası Bilgisi(TOR 6) Kadın İstihdamı içinde, Ankara: DİE, 1-62
- Candan, E., & Günel, S. Ö. (2013). Tarımda Kadın Emegi. Turkish Journal of Agricultural Economics, 19(1).
- Crompton, R. (2006). Employment and the Family, The Reconfiguration of work and family life in comptemporary Societies. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çağatay N. ve G.Berik (1990). “Transition to Export-Led Growth in Turkey: Is There a Feminization of Employment?”, Review of Radical Political Economics 22(1): 115-134
- Çelikkalp Ü., Saraçoğlu V. G. ve Yorulmaz F (2014). “Ücretsiz Aile İşçisi Olarak Kadınlar Sağlık Riskleri ve Sorunları”. TAF Preventive Medicine Bulletin, 13(3):233-240.
- Dedeoğlu, S. (2009). “Ataerkillik ve Enformel Emek: Konfeksiyon Atölyelerinde Ücretsiz Aile İşçileri”. Praksis 20, 105-118.
- Delaney C. (2017). Tohum ve Toprak: Türk Köy Toplumunda Cinsiyet ve Kozmoloji (çev. S. Sabuncuoğlu - A. Bora). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Delphy, C. (2012) “Baş Düşman”. Acar-Savran, G. ve Demiryontan, T. N.(der.) Kadının Görünmeyen Emegi içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 89-114.
- DİE (1964). 1960 Genel Nüfus Sayımı. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü
- DİE (1969). 1965 Genel Nüfus Sayımı. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü
- DİE (1977). 1970 Genel Nüfus Sayımı. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü
- DİE (1982). 1975 Genel Nüfus Sayımı. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü
- DİE (1984). 1980 Genel Nüfus Sayımı. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü

- DİE (1989). 1985 Genel Nüfus Sayımı. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü
- DİE (1994). Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları Ekim 1993. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü
- DİE (1996). Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları Ekim 1994. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü
- DİE (2002). 2000 Genel Nüfus Sayımı. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü
<https://kutuphane.tuik.gov.tr/yordambt/yordam.php#> (29.05.2024)
- Ecevit, M.(1994). “Tarımda Kadının Toplumsal Konumu ve Bazı Kavramsal İlişkiler”, Amme İdaresi Dergisi, 27(2): 89-106
- Ecevit, M. (1999). Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Ecevit, Y. (1998). “Küreselleşme Yapısal Uyum ve Kadın Emeginin Kullanımında Değişmeler”, Özbay, Ferhunde (der) Küresel Pazar Açısından Kadın Emegi ve İstihdamındaki Değişimler Türkiye Örneği içinde İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, 31-77.
- Ecevit, Y. (2000). “Çalışma Yaşamında Kadın Emeginin Kullanımı ve Kadın Erkek Eşitliği”, Kadın Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş, Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset, haz. Mine Göğüş Tan ve Serpil Sancar Üşür, İstanbul: TÜSİAD Yayınları, 119-190.
- Ekin, N. (1968). İşgücü ve Ekonomik Gelişme, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını
- Ergün, Z.E.(2024). Tarımda Ücretsiz Aile İşçisi Kadınlar: Sürmeli Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
- Ertürk, Y. (1998). “Kırsal Türkiye’de Cemaat, Gelenek ve Değişme Eğilimleri”, Bulutay T., Arslan, A. (der), Türkiye’de Tarımsal Yapı ve İstihdam Tarımda içinde Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü , 99-119
- Federici, S. (2022). Ücret Patriyarkası Marx, Toplumsal Cinsiyet ve Feminizm Notları (çev. Reha Kuldaşlı), İstanbul: Sel Yayıncılık
- Hartmann, H. (2012). “Marksizimle Feminizmin Mutsuz Evliliği”. Acar-Savran, G. ve Demiryontan, T. N.(der.) Kadının Görünmeyen Emegi içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 157-206.
- International Labour Organization. (2013). Revision of International Classification of Status in Employment (ICSE-93). 19th International Conference of Labour Statisticians. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/meetingdocument/wcms_222232.pdf (25.02.2024)
- International Labour Organization . (2018). 20th International Conference of Labour Statisticians resolution concerning statistics on work relationships. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/meetingdocument/wcms_647343.pdf (24.01.2024)

- International Labour Organization . (2023a). Defining Informality for Contributing Family Workers, (Frosch, M. ve Gardner, J.). https://webapps.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/meetingdocument/wcms_867428.pdf (24.01.2024)
- International Labour Organization .(2023b). International Classification of Status in Employment(ICSE-18) Manual. https://webapps.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_894615.pdf (27.04.2024)
- İGM (1961a). 1950 Genel Nüfus Sayımı. İstanbul: İstatistik Genel Müdürlüğü
- İGM(1961b). 1955 Genel Nüfus Sayımı. İstanbul:İstatistik Genel Müdürlüğü <https://kutuphane.tuik.gov.tr/yordambt/yordam.php#> (29.05.2024)
- İlkkaracan, İ. (2010). “Uzlaştırma Politikalarının Yokluğunda Türkiye emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri”, İlkkaracan İ.(der) Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları içinde İstanbul: İTÜ Bilim, Mühendislik ve Teknolojide Kadın Araştırmaları ve Uygulama Merkezi, 21-57
- Kandiyoti, D (2013). Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler (çev. Bora, A.- Sayılan, F.- Tekeli, Ş, Tapınç H. – Özbay F.), İstanbul: Metis Yayınları
- Karkıner, N. (2006). “Tarımda Kadın ve Bazı Yapısal İlişkiler”, İktisat Dergisi, 469:24-30
- Kaşıkıncı, A. (2021). “Ataerkil Kapitalist Toplumda Tarımda Kadın Emegi”. 3. Toplumsal Cinsiyet Kent ve Mekan Sempozyumu, 18-19 Aralık, Online.
- Keyder Ç. (1983). Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi içinde (5, 1254-1272), İstanbul: İletişim Yayınları
- Keyder Ç. (2014). “2000’lerde Devlet ve Tarım”, Keyder, Ç.-Yenal, A. (der) Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük içinde İstanbul: İletişim Yayınları, 191-218
- Keyder Ç. ve Yenal, Z.(2014). Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük. İstanbul: İletişim Yayınları
- Kocabağcı E. (2022). The Political Economy of Patriarchy in the Global South. London: Routledge.
- Köymen, O. (2008). Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler ve Patronlar, İstanbul: Yordam Kitap
- Makal A. (2012). “Türkiye’de Kadın Emeginin Tarihsel Kökenleri: 1920-1969”, Makal A. ve Toksöz, G. (der) Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi içinde, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 38-115.
- Marshall G. (1999). Çalışma, içinde Sosyoloji Sözlüğü (2. baskı, s.110), (çev. Osman Akınay, Derya Kömürçü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları

- Martini, M. (2014). When Unpaid Workers Need a Legal Status: Family Workers and Reforms to Labour Rights in Twentieth-Century France, *International Review of Social History*, 59(2):247-278, doi:10.1017/S0020859014000145
- Oktık, N.(2001). “Tarladan Turizm Sektörüne”, İlyasoğlu, A.- Akgökçe, N.(der) Yerli Bir Feminizme Doğru içinde İstanbul: Sel Yayıncılık, 205-226
- Orhangazi, Ö. (2019). 2000’li Yıllarda Yapısal Dönüşüm ve Emegın Durumu. *Çalışma Ve Toplum*, 1(60), 325-348.
- Önal, N. E. (2007). 1980’den Günümüze Tarımsal Destek Sisteminin Dönüşümü - Köylülüğün Tasfiyesi, 10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Yayın No:8810701.
- Özar, Ş. (2000). “Enformel Kesimin İstihdam Açısından Değerlendirilmesi, İstanbul’un Düşük Gelirli Mahallelerinde Bir Saha Çalışması”, Enformel Sektör II, Tuncer Bulutay (ed), Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü
- Özby, F.(1995). “Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme”, Tekeli, Ş.(der) Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiye’sinde Kadınlar içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 129-156
- Özby, F.(1998). “Türkiye’de Kadın Emegi ve İstihdamına İlişkin Çalışmaların Gelişimi”, Özby, Ferhunde (der) Küresel Pazar Açısından Kadın Emegi ve İstihdamındaki Değişimler Türkiye Örneği içinde İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, 145-181.
- Özby, F.(2019). “Kırsal ve Kentsel Kesimlerde Kadın Emegi” Özar, Ş. (der.) Kadın Emegi Seçme Yazılar içinde, İstanbul: İletişim yayınları, 129-144.
- Özgen Öney, F. Ö. (2023). Türkiye’de tarım sektöründe ücretsiz aile çalışanları: Nicel ve nitel verilerle bir analiz. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özmen Yılmaz, D. (2024). “Female Labor In The Neoliberal Era:The Case Of Turkey”, M. Mečiar M., Gökten, K., Eren, A.A. (der), *Economic & Business Issues in Retrospect and Prospect* içinde, London: IJOPEC Publication, 203-211.
- Sezer, A. (2022). Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Ve Tarımda Ücretsiz Aile İşçiliği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şarman, Kansu (2023). Cumhuriyetin İlk Sayımı 1927 Nüfus Tahriri, Hazırlıklar, Sayım Günü, Sonuçlar ve Yorum. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2014). Türkiye’de Kadın İşgücü Profili ve İstatistiklerinin Analizi, <https://www.aile.gov.tr/uploads/ksgm/uploads/pages/dagitimda-olan-yayinlar/turkiye-de-kadin-isgucu-profilini-ve-istatistiklerinin-analizi-nihai-rapor.pdf> (29.05.2024)
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2024). Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2024-2028), <https://www.aile.gov.tr/media/158306/kadinin-guclenmesi-strateji-belgesi-ve-eylem-plani-2024-2028.pdf> (01.05.2024)

- T.C. Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı (2012). Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi Ulusal Eylem Planı (2012-2016), Ankara: Eğitim Yayın Ve Yayınlar Dairesi Başkanlığı
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü (2023). Tarım Ve Orman Bakanlığı Destekleme Bülteni, <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT/Belgeler/yay%C4%B1nlar/TARIM%20VE%20ORMAN%20BAKANLI%C4%9E%20DESTEKLEME%20B%20CLTEN%202023.pdf> (01.05.2024)
- Tekeli, I. (1982). "Kalkınma Sürecinde Marjinal Kesim ve Türkiye Üzerinde Bir Deneme," Türkiye'de Kentleşme Yazıları içinde Ankara: Turhan Kitabevi
- Toksöz, G. (2012). Kalkınmada Kadın Emegi, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Turhanoğlu, K. A. (2012) "Aile ve İlişkiler Ağı". Kasapoğlu A. ve Karkın N. (der) Aile Sosyolojisi içinde, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 186-211
- TÜİK (2007). Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2006. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu
- TÜİK (2008). Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2007. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu
- TÜİK (2010). Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2009. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu
- TÜİK (2014). İstatistiklerle Türkiye 2013. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu
- TÜİK (2022). İstatistik Göstergeler 1923-2022. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu <https://kutuphane.tuik.gov.tr/yordambt/yordam.php#top-section> (29.05.2024)
- TÜİK (2023). İstatistiklerle Türkiye 2022 Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu https://biruni.tuik.gov.tr/yayin/views/visitorPages/yayinGoruntuleme.zul?yayin_no=603 (29.05.2024)
- TÜİK (2024a). İstatistiklerle Türkiye 2023 Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu https://biruni.tuik.gov.tr/yayin/views/visitorPages/yayinGoruntuleme.zul?yayin_no=651 (15.09.2024)
- TÜİK (2024b). İşgücü İstatistikleri 2023, İstihdam Edilenlerin İşteki Durumu Tablosu, Haber Bülteni, Sayı:53521, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2023-53521> (07.05.2024)
- White, J.B. (2015). Para ile Akriba: Kentsel Türkiye'de Kadın Emegi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- WIEGO (2019). Women and Men in the Informal Economy-A Statistical Brief, Manchester: WIEGO Limited. <https://www.wiego.org/sites/default/files/publications/files/Women%20and%20Men%20in%20the%20Informal%20Economy%20-%20A%20Statistical%20Brief%20-%20for%20web.pdf> (29.05.2024)

- Wobbe T, Renard L.(2017). The Category of 'Family Workers' in International Labour Organization Statistics (1930s–1980s): A Contribution to The Study of Globalized Gendered Boundaries Between Household And Market. *Journal of Global History*, 12(3):340-360. Doi:10.1017/S1740022817000183
- Yasa, İ. (1966). Ankara'da Gecekondu Aileleri, Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları
- Yılmaz Uzun, A. (2019). ay tarımında kadın emeği: Hopa örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.